

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты

ОТАН ТАРИХЫ

2026. Т. 29 (3)

ISSN 1814-6961
E-ISSN 2788-9718

- ТАРИХ
- ЭТНОЛОГИЯ
- АРХЕОЛОГИЯ

ОТАН ТАРИХЫ

2026. Т. 29 (3)

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы Отечественная история History of the Homeland

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2026. Т. 29 (3)**

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2026. Vol. 29. Is. 3. Pp. 1195–1212
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP / МРНТИ / IRSTI 03.20.

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_3_1195-1212

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ

Рашид Ешенұлы Оразов¹, Шамек Баянұлы Тілеубаев², Арайлым Нұрболатқызы Қоңқабаева^{3*}

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050000 Алматы, Қазақстан)
гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға ғылыми қызметкер
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>. E-mail: r.o.e@mail.ru

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Бас директордың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, тарих ғылымдарының кандидаты,
қауымдастырылған профессор
<https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>. E-mail: Shamek_09@mail.ru

³Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28-үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
аға ғылыми қызметкер, PhD докторант
<https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>. E-mail: konkabayeva.arailym@gmail.com

* Автор-корреспондент

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2026

© Оразов Р., Тілеубаев Ш., Қоңқабаева А., 2026

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада 1916 жылы Жетісу облысында болған көтерілістің шығу себептері, сонымен қатар осы өлкеден майданның тыл жұмыстарына шақырылғандардың саны қарастырылады. Сондай-ақ мақалада облыс губернаторы мен Жаркент уезі басшыларының Жәмеңке Мәмбетұлы мен Ұзақ Саурықұлын Қарқара өңіріндегі көтерілісті ұйымдастырушылар деп тану туралы жарлықтары мен осы тұлғаларға қатысты қабылданған шешім туралы архив құжаттарындағы деректерге талдау жасалды. Мақалада Жаркент уезіндегі қазақтардың жазалаушы әскердің әрекетіне төтеп бере алмай, Қытайға босып кетуге мәжбүр болған халықтың тарихи тағдыры архив деректері келтірілген. Авторлар архив құжаттарындағы фактілерге сүйене отырып, өз көзқарастары мен тұжырымдарын келтіреді. *Мақсаты мен міндеттері.* Зерттеудің мақсаты мен міндеттері архив және естелік деректерге сүйене отырып, көтерілістің алғы шарттарын, себеп-салдарын, қозғаушы күштері мен аймақтық ерекшеліктерін талдау болып табылады. *Материалдар мен әдістер.* Зерттеудің әдіс-тәсілдері ретінде ғылыми зерттеулер жүргізуде басшылыққа алынатын: кешенділік, тарихи-салыстырмалық және жүйелеу мен өркениеттілік, жаңашылдық әдістері қолданылды. *Нәтижелер.* Зерттеу нәтижесінде архив деректері негізінде Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтерілістің себептері мен аймақтық ерекшеліктері, Қарқара өңіріндегі көтерілісті ұйымдастырудағы Жәмеңке Мәмбетұлы мен Ұзақ Саурықұлының рөлі, сондай-ақ жазалаушы әскер әрекеттерінің салдарынан

Жаркент уезі қазақтарының Қытайға босып кету жағдайлары сараланды. *Қорытынды.* Зерттеу 1916 жылғы Жетісу көтерілісінің барысы мен салдарын архив және естелік деректер негізінде кешенді қарастыруға мүмкіндік береді. Көтеріліс пен оны басып-жаншу әрекеттері өңір халқының тағдырына ауыр зардап әкеліп, қазақтардың бір бөлігінің Қытайға босып кетуіне себеп болғаны айқындалды.

Түйін сөздер: 1916 жыл, көтеріліс, Жетісу, әскери губернатор, пристав, отарлау, тергеу, босқындар.

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтеріліс: мәселені архив құжаттары мен айтылған тарих деректері негізінде қайта қорыту» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында дайындалды (ЖТН АР26103741).

Дәйексөз үшін: Оразов Р.Е., Тлеубаев Ш.Б., Қоңқабаева А.Н. Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтерілістің кейбір аспектілері // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 3. 1195–1212-бб. [қазақ тілінде]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1195-1212

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВОССТАНИИ 1916 ГОДА В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ

Рашид Ешенұлы Оразов¹, Шамек Баянұлы Тілеубаев², Арайлым Нұрболатқызы Қоңқабаева^{3*}

¹ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(ул. Шевченко, 28, 050000, Алматы, Республика Казахстан)
магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>, E-mail: r.o.e@mail.ru

² Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(ул. Шевченко, 28, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
заместитель Генерального директора по научной работе,
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор
<https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>, E-mail: Shamek_09@mail.ru

³ Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(ул. Шевченко, 28, 050010, Алматы, Республика Казахстан)
старший научный сотрудник, докторант PhD
<https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>, E-mail: konkabayeva.arailym@gmail.com

*Автор-корреспондент

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2026

© Оразов Р., Тілеубаев Ш., Қоңқабаева А., 2026

Аннотация. *Введение.* В статье рассматриваются причины восстания 1916 года в Семиреченской области, а также численность населения региона, призванного на тыловые работы фронта. На основе архивных документов анализируются распоряжения губернатора области и руководства Джаркентского уезда о признании Жаменке Мамбетуулы и Узака Саурыкулы организаторами восстания в Каркаринском регионе, а также решения, принятые в отношении этих лиц. В статье на основе архивных источников рассматривается историческая судьба казахского населения Джаркентского уезда, которое, не имея возможности противостоять действиям карательных войск, было вынуждено бежать в Китай. Опираясь на факты, содержащиеся в архивных документах, авторы представляют собственные взгляды и выводы. *Цель и задачи.* Цель и задачи исследования заключаются в анализе предпосылок, причин и последствий восстания, его движущих сил и региональных особенностей на основе архивных источников и материалов воспоминаний. *Материалы и методы.* В исследовании применялись принципы комплексности, историко-сравнительный и системный методы, а также цивилизационный и инновационный подходы. *Результаты.* В результате исследования на основе архивных источников проанализированы причины и региональные особенности восстания 1916 года в Семиреченской области, роль Жаменке Мамбетуулы и Узака Саурыкулы в организации восстания в Каркаринском регионе, а также обстоятельства бегства казахского населения Джаркентского уезда в Китай вследствие действий

карательных войск. *Заключение.* Исследование позволяет комплексно рассмотреть ход и последствия восстания 1916 года в Семиречье на основе архивных источников и материалов воспоминаний. Установлено, что восстание и действия по его подавлению имели тяжелые последствия для населения региона и стали причиной бегства части казахского населения в Китай.

Ключевые слова: 1916 год, восстание, Семиречье, военный губернатор, пристав, колонизация, расследование, беженцы.

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему «Восстание 1916 года в Жетысуской области: переосмысление проблемы на основе архивных документов и устных исторических свидетельств» (ИРН AP26103741).

Для цитирования: Оразов Р.Е., Тлеубаев Ш.Б., Конкабаева А.Н. Некоторые аспекты восстания 1916 года в Семиреченской области // Отан тарихы. 2026. Т. 29. № 3. – С. 1195–1212. [На казахском языке]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1195-1212

SOME ASPECTS OF THE 1916 UPRISING IN THE SEMIRECHESK REGION

Rashid Yeshenuly Orazov¹, Shamek Bayanuly Tleubayev², Arailym Nurbolatkyzy Konkabayeva^{3}*

¹ Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko St., 050000 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Master of Humanities, Senior Research Fellow.
<https://orcid.org/0000-0002-5473-2050>, E-mail: r.o.e@mail.ru

² Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko St., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Deputy Director General for Research, Candidate of Historical Sciences.
<https://orcid.org/0000-0002-9659-1006>, E-mail: Shamek_09@mail.ru

³ Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
(28 Shevchenko St., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
Senior Research Fellow, PhD Doctoral Student
<https://orcid.org/0000-0001-5543-1172>, E-mail: konkabayeva.arailym@gmail.com

*Corresponding author

© Valikhanov IHE, 2026

© Orazov R., Tleubayev Sh., Konkabayeva A., 2026

Abstract: Introduction. The article examines the causes of the 1916 uprising in the Semirechye Region, as well as the number of people from the region conscripted for rear labor on the front. Drawing on archival documents, the article analyzes the orders issued by the regional governor and the authorities of the Jarkent Uyezd identifying Zhamenke Mambetuly and Uzak Saurykuly as organizers of the uprising in the Karkara area, as well as the decisions made regarding these individuals. Based on archival sources, the article also examines the historical fate of the Kazakh population of the Jarkent Uyezd, who, unable to withstand the actions of the punitive forces, were forced to flee to China. Drawing on facts contained in archival documents, the authors present their own interpretations and conclusions. *Aim and Objectives.* The aim and objectives of the study are to analyze the preconditions, causes and consequences of the uprising, its driving forces, and regional characteristics on the basis of archival sources and memoir materials. *Materials and Methods.* The study employs the principle of a comprehensive approach, historical-comparative and systematic methods, as well as civilizational and innovative approaches. *Results.* Based on archival sources, the study analyzes the causes and regional characteristics of the 1916 uprising in the Semirechye Region, the roles of Zhamenke Mambetuly and Uzak Saurykuly in organizing the uprising in the Karkara area, as well as the circumstances surrounding the flight of the Kazakh population of the Jarkent Uyezd to China as a result of the actions of punitive forces. *Conclusion.* The study provides a comprehensive examination of the course and consequences of the 1916 uprising in Semirechye based on archival sources and memoir materials. It

establishes that the uprising and the measures taken to suppress it had severe consequences for the population of the region and led part of the Kazakh population to flee to China.

Keywords: Uprising of 1916, Semirechye, uprising, military governor, bailiff, colonization, refugees

Acknowledgements. The article was prepared within the framework of the grant-funded project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan entitled "The 1916 Uprising in the Zhetysay Region: Reconsidering the Issue Based on Archival Documents and Oral Historical Accounts" (IRN AP26103741).

For citation: Orazov R.Ye., Tleubayev Sh.B., Konkabayeva A.N. Some aspects of the 1916 uprising in the Semirechsk region // Otan Tarihy. 2026. Vol. 29. No. 3. – Pp. 1195–1212. [In Kazakh]. DOI: 10.51943/2788-9718_2026_29_3_1195-1212

Кіріспе. Қазақ тарихында айрықша орын алатын ұлт-азаттық көтерілістер аз емес. Соның бірі де болса бірегейі 1916 жылғы көтеріліс. Ресей империясы болмаса, Совет өкіметі тұсындағы бас көтерулердің қай-қайсысы да отарлаудың әбден шырқау шегіне жеткенінде ғана халықтың қолдарына қару алғандығы бәрімізге белгілі. Қай көтеріліс те отарлық жүйенің езгісі мен отаршылдардың зорлық-зомбылықтарынан туындап отырғаны көзі қарақты көпшілікке аян. Мұндай жайт біз тоқталғалы отырған 1916 жылғы көтеріліске де тән. 1916 жылғы Орта Азия мен Қазақстандағы көтеріліс мәселесі түрлі көзқарастар мен пікірлер төңірегінде жазылған бай тарихнамасымен ерекшеленеді.

Материалдар мен әдістер. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде [ҚР ОМА] 1916 жылы көтеріліске қатысты әскери-губернатор мен уез бастықтарының рапорттары, көтерілістің барысы мен тыңшылардың берген мәліметтері, сондай-ақ оқиғаларға қатысушыларды тергеу мен соттауға қатысты материалдары бар бірқатар істер сақталған. Сонымен қатар, Кеген-Қарқара өңіріндегі көтеріліске қатысушылардың айыптау ісіне қатысты материалдар Алматы қаласындағы ҚР ОМА-дегі №109-қордың 1-тізбесінің 35-ісінде «Нарынқол қазақтары мен басқа болыстардың тыл жұмыстарына жұмылдыруына қарсы көтеріліс ісі» деп аталатын құжат кеңінен пайдаланылды. Бұл архив ісі көлемі жағынан 252 парақтан тұрады.

Талқылау. Ресей империясының отарлау саясаты мен оған қарсы болған көтерілістер тарихы мен тарихнамасы ауқымды зерттеулерді қамтыған, дегенімен мақала барысында оның маңызды дегендеріне ғана тоқталуды жөн көрдік. Әрине зерттеушілер арасында бұл мәселелерге қатысты түрлі пікірталастар мен түрлі көзқарастар орын алған.

Аталған тақырыпты зерттеу оқиғалар орын алған кезден басталады, бірақ дереккөздерге әртүрлі кезеңдегі идеологиялық, т.б. шектеулерден, жергілікті оқиғалардың жеткіліксіз зерттелуі оның деңгейінің біркелкі еместігін көрсетті. Отарлаушы үкіметтің шенеуніктерінің пікірлері ресми құжаттарда, рапорттарында, есептері мен жазбаларында көрініс тапқан. Олар 1916 жылғы оқиғаларды өздерінің отарлық саясаты негізінде кездейсоқ болған құбылыс деп қарастырады. Сонымен бірге, олардың пікірінше 1916 жылғы көтеріліс Ресейге жау кейбір шет мемлекеттердің тыңшыларының, яғни, Түркия, Германия, Қытай сияқты мемлекеттерінің арандатушылығы деп көрсетіледі. Ал советтік тарихнамада 1916 жылғы көтеріліс ең алдымен маркстік-лениндік идеология тұрғысынан қарастырылып, таптық күрес пен отаршылдыққа қарсы болды деген тұжырымды алға тартты. Негізгі назар әлеуметтік-экономикалық себептерге, соның ішінде жергілікті халықты қанау мен жер мәселесіне байланысты қақтығыстарға аударылды.

1916 жылғы көтерілісті әр жылдары зерттеген Г.И. Бройдо [Бройдо, 1924], И. Чеканинский [Чеканинский, 1926], Т. Рысқұлов [Рысқұлов, 1927], П. Галузо [Галузо, 1932], С.Д. Асфендияров [Асфендияров, 1936], П.А. Ковалев [Ковалев, 1957], Х. Турсунов [Турсунов, 1962] және басқалар. Г.И.Бройдо өзінің «Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году» атты еңбегінде «...көтеріліс жоғарғы патша әкімшілігінің арандатуымен қазақтарды жойып, жерін тазарту арқылы үкіметтің отарлауын одан ары жалғастыру үшін жасалған әрекет...» - деп бағалайды. Чеканинский көтерілістің шығуы себептеріне, сипатына, салдарына жан-жақты ашып көрсетіп, онда көтерілістің әлеуметтік экономикалық, саяси, рухани мәселелеріне мүмкіндігінше тоқталуға тырысқанын байқатады. Т. Рысқұлов: «...16 жылғы оқиғалар кей жерлерде шиеленіскен сипат алып, жергілікті халықтың ашу-ызасы оқиғаға кінәлілерге ғана емес, өлкеге қоныстандырылған шаруа бұқарасына да қарсы бағытталды» -деп көрсетеді.

1940 – 1960 жылдары да 1916 жылғы көтеріліс мәселесі назардан тыс қалған жоқ. Орта Азия мен Қазақстандағы көтерілістің тарихын зерттеуде біршама жұмыстар атқарылды. Олардың қатарына

Б.Сүлейменов [Сүлейменов, 1948], О. Кулиев пен А. Якуниннің [Кулиев, Якунин, 1953], Т. Елеуов [Елеуов, 1960] еңбектері арналды. Бұл зерттеушілердің барлығы да 1916 жылғы оқиғалардың зерттелу шеңберін кеңейтіп, өзіндік үлес қосты. Аталған еңбектерде авторлар көтерілістің тарихын советтік идеология аясында ғана қарастырып, талдаулар жасады.

Совет одағы ыдырағаннан кейін 1916 жылғы көтерілісті жаңа әдіснамалық және идеологиялық тұрғыдан қайта қарау бағытында зерттеу жұмыстары басталды. Қазақстанда ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы оқиғалардың маңызын көрсететін еңбектер пайда болды.

Нәтижелер. XIX ғасырдың 60-шы жылдары Қазақ даласын отарлауды аяқтаған патшалық Ресей енді қазақ қоғамының ішкі өміріндегі бұрынғы табиғи үрдістерді өзгертіп, оның есесіне империялық басқарудың жаңа жүйесін енгізуді одан әрі дамыта түсті. Бұл жалпы отар халықтардың өміріне тән табиғи үдеріс болатын. Отарлық саяси билік өлкедегі ұлттық ұйысу үдерістерді тежеп, керісінше рулық-жүздік алауыздықтың орныға түсуіне мүдделігін арттырды, ал отарлаушы аппарат болса жергілікті халықты ортағасырлық надандық құрсауында неғұрлым ұзағырақ ұстауға күш салды. XX ғасыр басында Жетісу өңіріндегі жергілікті халықтың әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси өміріндегі қайшылықтар күннен-күнге тереңдеп, отаршыл жүйеге деген наразылығы күшейе түсті. Қалыптасқан бұл жағдайлар 1916 жылы Жетісу облысындағы қазақ және қырғыз халықтарын отарлық билікке қарсы бас көтеруіне алып келді. Халықтың отарлық жүйеге қарсы шығуының бірнеше себептері болды.

Біріншіден, Әндіжан көтерілісінен кейін патша өкіметі өлкедегі әскери полициялық тәртіптің басты тірегі санаған орыс шаруаларын қаруландыруды қолға алды. Орыс шаруаларын қаруландыру мәселесін алғаш көтерген Сырдария облысының әскери-губернаторы Гродеков болатын. 1891 жылы 15 қыркүйекте әскери министрге жолдаған ұсынысында орыс шаруаларын қаруландыру арқылы өлкедегі әскердің санын қысқартуға болатынын айтып, мұндай қаруландыру нәтижесінде «әрбір орыс қонысы әскери батальонға пара-пар келеді» деген пікірін білдірген [ҚР ОМА. Қ. 64. Т. 1. І. 5587. Б. 12]. Гродековтың орыс қоныс аударушыларын қаруландыру туралы ұсынысы орталық билік орындарында пікірталас туғызған еді. Пікірталас барысында үкімет тарапынан таратылған қаруды орыс шаруалары қалай қолданады, қаруланған шаруалар үкіметке қауіп төндірмей ме деген мәселе де талқыланады. Осыған қарамастан қоныс аударушыларды қаруландыру туралы ұсыныс қолдау табады. «Орыс қоныстарын қаруландыру туралы» заң жобасы 1891 жылы 29 қарашада Министрлер кеңесінде қабылданып, патша тарапынан бекітілді. Мұның артынша қоныс аударушыларға таратылып берілген қаруды айырбастауға, сыйға тартуға және «бұратаналарға» сатуға қатаң тыйым салынған арнайы «Ереже» қабылданды. «Ережеге» сәйкес қару алған әрбір қоныс аударушы үкімет өкіліне «мен бұл қаруды түземдіктерге сатпаймын. Жай да бермеймін» деп қолхат беруге тиіс болды [Галузо, 1926: 5]. 1898 жылы Сырдария облысындағы орыс қоныстарына 1134 винтовка, Жетісу облысына 3000 винтовка таратылды. Жетісу облысында таратылған винтовканың 1000-ы казактардың, 2000-ы орыс шаруаларының үлесіне тиді [ҚР ОМА. Қ. 41. Т. 1. І. 252. Б. 340]. Түркістан өлкесіндегі орыс қоныстарын қаруландыру ісі бұдан кейінгі кезеңде де жалғасын тапты. 1911 жылы 26 қаңтарда Жетісу облыстық әскери губернаторы уезд басшыларына құпия түрде нұсқау хат жолдап, онда орыс қоныстарындағы әрбір 8 үйге бір винтовкадан келетіндей етіп қару таратуды қолға алуды талап еткен болатын. Осы кезде уезд басшыларының қарауындағы қоймаларда 7257 винтовка, 412 089 оқ-дәрі сақталып тұрған еді. Оның ішінде Верный уезінде 2223, Қапал уезінде 441, Лепсі уезінде 1161, Жаркент уезінде 119 винтовка болды [ӨР ҰА. Қ. 1. Т. 1. І. 17654. Б. 58]. Жетісу облысы әскери губернаторы жоғарыда айтылған нұсқау хатында уезд басшыларына қаруды таратып болған соң, орыс қоныстарындағы шаруалардан қарулы жасақтар құруды да ұйымдастыруды тапсырған еді. Әскери-губернатордың нұсқауы бойынша мұндай қарулы жасақтың міндетіне қоныстардағы тәртіпті сақтау, төңіректегі қазақ-қырғыздардың көңіл-күйін қадағалау, бүлік бола қалған жағдайда қоныстарды қорғап, бүлікшілерге тосқауыл қою жүктелді. 1914-1915 жылдары Бірінші дүниежүзілік соғыстың майдандарында қарудың жетіспеуіне байланысты кезінде Түркістан өлкесінде орыс қоныстарында таратылып берілген қаруды жиып алу мәселесі көтерілген болатын. Алайда жергілікті билік орындарының өтініш білдіруіне байланысты Түркістан өлкесіндегі орыс қоныстарынан қару жиналып алынбайтын болды.

Бұл жөнінде Әскери министрлік жергілікті билік орындарының өтініштерін ескере отырып, Министрлер кеңесі төрағасы атына жолдаған қатынас хатында: «Таратылып берілген қарулардың кейбір түрлері соғыс майдандарына аса қажет емес. Ресейдің азиялық бөлігіндегі кейбір аудандар үшін саяси мәнге ие. Сондықтан Түркістан өлкесіндегі орыс шаруаларына таратылып берілген

каруларды жинастырып алудың қажеттігі жоқ деп санаймын» – деп жазды [Сапарғалиев, 1966: 73]. Отарлық билік орындары орыс қоныс аударушыларын қаруландырумен қатар жергілікті халықтарды қарусыздандыру саясатын да жүргізеді. 1891 жылы 27 қарашада Түркістан генерал-губернаторы жергілікті халықтарға оқпен атылатын қару ұстауға тыйым салған бұйрыққа қол қойды. Осы бұйрық негізінде облыстық және уездік әкімшілік жанынан жергілікті халықтың қолынан оқпен атылатын қаруды жинастырып алу үшін арнайы топ құрылды. Мақсат жергілікті халықты қарусыздандыра отырып, оның отарлық билік орындарына қарсылық көрсету мүмкіндігін барынша әлсірете түсу еді. Отарлық биліктің өлкеде жүргізген осындай саясатының нәтижесінде қаруланған орыстар жоғары билікке сүйеніп, қазақтардың жайылым жерлерін, суларын тартып алып отырды. Мұндай келеңсіз жағдайлар өлкеде ұлтаралық қақтығыстың шиеленісуіне әсер етті.

Екіншіден, 1916 жылғы көтерілістің шығуының ең басты себептерінің бірі Жетісудағы жер мәселесі. Аталған мәселе 1916 жылдың қарсаңында тіптен шиеленіскен болатын. 1891 жылғы Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы Ереженің 119 бабы бойынша, яғни «көшпенділер қоныстанған жерлер және сол жерлерге тиесілі нәрселер, сондай-ақ ормандар да мемлекет меншігі ретінде мойындалады», - деп бекітілді. Осылайша отаршыл жүйе ғасырлар бойғы қазақтардың ата-қоныстарын мемлекет меншігі, яғни, Ресей империясының меншігі деп жариялады. Ал, осы Ереженің 120-бабында «Көшпелілер қоныстанған жер, олардың дәстүрі мен осы ереже баптары негізінде көшпелілердің мерзімсіз қоғамдық пайдалануында қалдырылады», – деп халықтың өз жерін өзіне «қайыр» етіп бергендей көрсетеді. Көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік Мүлік министрлігінің құзырына өтеді [Қойгелдиев, 2008: 50-51]. Қазақтың шұрайлы жерлерінің барлығын орыс қоныс аударушыларына беріп, қазақты шөлейтті, таулы аймақтарға ығыстырып шығарды. Бұл отарлаудың анық шегіне жеткен түрі еді.

Патша әкімшілігінің қоныс аудару саясаты бойынша XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П. Кауфман және Жетісу облысының әскери губернаторы Г.А. Колпаковский казачествомен отарлаудан гөрі переселен шаруалармен отарлау тиімдірек деп есептеді. 1890-жылдардың басындағы Россиядағы болған ашаршылықтан кейін Жетісуға өз еркімен қоныс аударушы орыс шаруалардың қарқыны күшейе түсті. Жетісуды шаруалармен отарлау да басқаша сипатқа ие болды. Алғашқы жоспарды «артығымен» орындағаннан кейін, енді жоспардан «тыс» келген шаруаларды орналастыру патша әкімшілігіне біраз қиындықтар тудырды. Осыдан кейін патша әкімшілігі өлкеден басы артық жер іздей бастады. Ал оған дейін 1896 жылы Жетісуға «өз бетімен келуші» орыс шаруалары үшін жол жабылды, бірақ бұл шаралардан кейін де Жетісуға «өз бетімен келуші» орыс шаруаларының толқыны тоқтамады. 1896 жылдан 1909 жылға дейін Жетісу облысына тағы да 17 911 орыс шаруа өз бетімен келді. 1910-1914 жылдар аралығында 47 610 шаруа, барлығы 65 521 орыс шаруасы қоныс аударды [Галузо, 1965: 205]. Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында қазақтардан 45 млн. десятина жер тартып алынып, ол жерлерде 941 қоныстанушылар поселкелері құрылды. Қазақтар арасында қоныс аударып келген шаруаларға жалданып жұмыс істейтін батрак-малайлар көбейе бастады.

Үшіншіден, 1914 жылы Ресейдің қатысуымен басталған Бірінші дүниежүзілік соғыс ішкі Ресей халқының да, шет аймақтардағы «бұратана» халықтың да жағдайына қатты әсер еткені белгілі. Шаруашылық күйзеліп, егіс көлемі азайып, оның өнімі күрт төмендеді, мал саны кеміді. Соғыс қисапсыз көп шикізатты, азық-түлікті, малды, тағы сол сияқты материалдық игілікті қажет етті. Өлкеде жергілікті өнімдер арзан бағада саудаланып, сырттан тасымалданатын өнім қымбаттап, халықтың шаруашылығы күйзеліп, әл-ауқаты нашарлады. Сырттан келетін тауарлардың бағасы өте қымбат болған. Импералистік соғыс жылдарында өлкеде экономикалық күйзеліспен қатар халықтарды саяси езу де күшейе түсті. Соғыстың алғашқы күндері-ақ патша үкіметі өлкеде «төтенше жағдай» енгізді. Далалық генерал-губернатордың ерекше қаулысымен Сібір темір жолының бойында «жиналыс, ереуіл, жұмыстан бас тартуға байланысты әскери жағдай» енгізілді. Патшаға қарсы шығып ереуіл жасауға және оған шақыруға, жалпы патша әкімшілігінің қызметкерлеріне қарсы шыққан кінәлілер өлім жазасына кесілетін болды. 1914 жылы әскери министрдің арнайы жарлығымен Дала генерал-губернаторына ерекше құқықтар беріліп, басылымдарға әскери цензура қойылды [Турсынбаев, 1967: 25]. Соғыстың алғашқы үш жылында Түркістан өлкесінен үлкен мөлшерде мақта мен мақта майы, 474 мың балық, 299 мың пұт сабын, 70 мың жылқы, 13 мыңға жуық түйе, 38 пұт мың шаршы кез киіз, 441 киіз үй алынды. Уақыт өткен сайын халықты майданға байланысты тонау, қанау саясаты күшейе түсті. Халықтың әлауқаты күннен-күнге нашарлай берді.

Мұндай жағдай әрине, Жетісудың жергілікті халқына да тән. 1914 жылы Жетісу облысынан 34 миллион сомның мал және мал өнімдері жөнелтілді [Қазақстан тарихы, 2002: 628].

Төртіншіден, 1916 жылғы көтерілістің басталуына түрткі болған Ресей патшасы II Николайдың 1916 жылғы 25 маусымдағы Орталық Азия, Қазақстан және Сібірдегі «бұратана» халықтардың 19 пен 43 жас аралығындағы ер азаматтарын майданның қара жұмысына шақыру туралы жарлығы еді.

1916 жылғы көтеріліс тарихынан құнды еңбек жазып қалдырған Тұрар Рысқұлов оның шығу себептеріне қатысты: «...Түркістанның жергілікті халқын патшалық отаршылдық өктемдікке қарсы көтеріліске итермелеген ең басты себептердің әлдеқайда елеулі негіздері бар еді. Бұл негіздер патша өкіметі өзі билеп-төстеген 50 жыл ішінде Түркістанды отаршылдық қанауы салдарынан орын алған терең экономикалық, саяси қайшылықтарында жатқан еді. Сондықтан, әбден шыдамы таусылған жергілікті халықтың жан төзгісіз езгіге жаппай қарсы шығудан басқа амалы қалмады» - деп жазады [Рысқұлов, 1927: 273].

1916 жылы көтеріліс кезінде Жетісу облысындағы оқиғалардың куәгері болған, осында біраз жылдар сот саласында қызмет жасаған Г.И. Бройдо 1916 жылдың 3 қыркүйегінде Ташкент сот палатасының прокурорына көтерілістің шығу себептерін талдай келе берген жауабында: «...көтеріліс барлық отарлық билік орындарының арандату жұмыстарының нәтижесінде туындады, отарлық билік орындары көтерілісте қазақ - қырғыз халқын қырып-жойып және үкіметтің жерді босату үшін одан әрі отарлау әрекеттеріне бағытталды» - деген ойын айтқан болатын [Бройдо, 1925: 111].

Патша әкімшілігінің көтерілістің шығатынынан алдын-ала хабардар болғанын және оны біле тұра алдын-алуға еш әрекет жасамағаны Жетісу облысының әскери губернаторы генерал Фольбаумның көтеріліс басып жаншылғаннан кейін Түркістан генерал-губернаторына жіберген мәлімдемесінен де көруге болады: «...ашық көтеріліске алып келетіндей халық бұқарасының негізгі көңіл-күйі ретінде, қазақтардың риза еместігі бұрыннан-ақ байқалды...» [Красный архив, 1926: 68]. Осындай «көңіл-күйді» біле тұрғанымен көтерілісті болдырмау мақсатында алдын-алмай, керісінше оны одан әрі шиеленістіре түскен. Осы мақсатта Ташкенттегі жоғары басшылықтан көмекке қосымша әскер сұрап, ал өңірдегі бар әскерді көтеріліс шыға қалған жағдайда тез арада басатындай етіп орналастыруға тырысқан.

Ә. Бөкейханов пен Шестаковтың бірлескен мақаласында: «патша үшін орыстың ақсүйегі, төресі үшін қазақ, қырғыз бір тамшы қанын да қиғысы келмейді, жерін алған, өзін соғысқа айдаған патшаны иттің етінен қазақ-қырғыз жек көреді, бүйтіп қор болғанша өзінің жағасынан алып өлейік» [Қаһарлы 1916, 1998: 17] - дейді.

Түркістан өлкесінен майданға қара жұмысқа 250 мың, Дала өлкесінен 230 мың адам алынады деп жоспарланды [Ковалев, 1957: 14]. Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты 5 облысқа 250 мың адам былай бөлінді. Сырдария облысынан - 87 мың, Самарқанд облысынан - 38 мың, Ферғана облысынан - 50 мың, Закаспий облысынан - 15 мың, Жетісу облысынан - 60 мың адам алынады деп белгіленді. Оны уездерге бөлгенде Верный уезінен - 11580, Қапал уезінен - 9940, Лепсі уезінен - 8530, Жаркент уезінен - 9070, Пржевал уезінен - 9350, Пішпек уезінен - 11530 [ҚР ОМА. Қ. 44. Т. 1. І. 20068. Б. 35]. Кейіннен бұл сан 250 мыңнан 200 мыңға қысқартылды. Сырдария облысынан майданға алынатын адамдар саны 60 мың, Жетісу облысынан алынатын адамдар саны 43 мыңға түсірілді. Осы санды Жетісу облысындағы уездерге шаққанда төмендегідей болады:

Кесте 1 – Жетісу облысының уездерінен тыл жұмыстарына алынатын адамдар саны [ҚР ОМА. Қ. 44. Т. 1. І. 20068. Б. 173].

уездер	қазақтар	тараншылар (ұйғырлар)	дүнгендер	Сарт- қалмақтар	сарттар	барлығы
Верный уезі	7120	1800	-	-	80	9000
Қапал уезі	7480	-	-	-	20	7500
Лепсі уезі	6000	-	-	-	-	6000
Жаркент уезі	4260	1600	100	-	40	6000
Пржевал уезі	6140	-	150	100	110	6500
Пішпек	7500	-	350	-	150	8000

уезі						
Барлығы	38 500	3 400	600	100	400	43 000

25 маусымда жарлық шыққаннан кейін, шілде айының басында Қазақстанның барлық аймақтарында жергілікті халықтың стихиялы наразылықтары басталып, тыл жұмысына «адам бермейміз» деген көтерілісшілер жергілікті патша әкімшіліктерінің кеңселері мен үйлерін өртеп, тізімдерді жояды. Осылайша, олар тыл жұмыстарына адам алудан құтыламыз деп ойлайды. Стихиялы көтеріліс бірте-бірте ұйымдасқан сипат алып, аяғы қарулы күреске ұласып, ұлттық және саяси азаттықты ұран етіп көтереді, оның негізгі ірі ошақтары Торғай мен Жетісу облыстары еді. Жетісудағы ірі көтерілістер осы кезде Жаркент уезінің Нарынқол-Шарын учаскесіне қарасты Меркі, Шілік болыстарында, Қарқара жайлауында, Верный уезіндегі Асы жайлауы мен Қызылбөрік, Сөгеті, Қорам, Ұзынағаш, Ботбай, Шығыс және Батыс Кастек, Ырғайты, Тайторы, Жайылмас болыстарында, Лепсі және Қапал уездерінің кейбір болыстарында (Мақаншы, Садыр, Мәмбет-Қысқаш, т.б.) орын алды. 1916 жылғы көтеріліс кезінде қазақтар дәстүрлі хандық билікті жаңғыртты, патшалық басқару жүйесін жоюға ұмтылды. Хан сайлауда демократиялық принцип сақталынды, яғни хан сайланар кісінің ақсүйектілігі емес, жеке кісілік, қол бастаушылық қасиеттері ескерілді. Санасында дәстүрлі билік туралы ұғым сақталған, таза көшпелілік дамыған аудандарда көтерілістің негізгі ұйымдастырушы күші ру басылары мен хандар болды. Жетісу жерінде де хан болып сайланғандардың, көтерілісті басқарғандардың басым бөлігі атақты билердің, батырлардың, төрелердің ұрпақтары еді. Олардың қатарында Қапал уезінің Қоғалыға жақын маңдағы Майтөбе деген жерінде өткен жиында бес Жалайыр болыстығының қазақтары хан сайлаған Тезек төре Нұралыұлының баласы – Құдиярхан Тезековта бар [ҚР ОМА. Қ. 44. Т. 1. І. 20072. Б. 9]. Сондай-ақ, Ұлы жүздің Жаныс руының биі, бұрын болыс болған Бекболат Әшекеев, Албан тайпасынан Ұзақ Саурықов, Кеген болыстығының биі болған Жайшыбек Бектенов, Тазабек батыр Пұсырмановтың ұрпақтары – Тезек Тазабеков, Әубәкір Солтанбеков, Тазабектің немересі Жақыпберді Тазабеков, т.б. болды. 1916 жылғы көтерілісшілер желбіреткен тулар, байрақтар ата-бабалардың күрес жолын жалғастырудың да белгісі еді. Сондықтан да 1916 жылғы көтерілісте қазақтардың әр руы өз туын көтеріп шыққан. Деректерде Жетісу облысындағы көтеріліс ошақтары «Ботбай көтерілісі», «Албан көтерілісі», «Тайторы көтерілісі» және т.б. атаулармен кездеседі.

1916 жылы Жетісу облысында болған қазақ қауымының ұлт-азаттық қозғалысының ірі ошақтарының бірі – Кеген-Қарқара өңіріндегі көтеріліс. Оған негізінен Албан тайпасының рулары қатысты. Жаз айларында Қарқара жайлауында Албан рулары сығылыса қоныстанып отыратын. 1916 жылы 2 шілдеде Қарқара жәрмеңкесінің орталық алаңында пристав Подварков патшаның жарлығын жұрт алдында мәлімдеп, бес күн ішінде мобилизацияға жататын жігіттердің тізімін өткізуге болыстарға әмір береді. Бұл сұмдық хабар барлық ауылдарға лезде таралып кетті. Жаппай тізім жасала бастаған кезде халық майданға барып қырылғанша, одан да қолға қару алып көтеріліске шығуға ниет білдірді. 1916 жылы 6 шілдеде Ақбейіт тауының шығыс етегінде 16 болысқа қарасты тұрғындардың алқа тобы бас қосқан мәслихаты болды. Онда патша жарлығына байланысты мәселе талқыланды. Жиналғандар майданның қара жұмысына жігіттер жібермейміз, оған жіберілуге дайындалған адамдардың тізімін жою керек деген шешім қабылдайды. Бұл мәслихатта кейінірек көтеріліс басшыларының бірі болған Жәмеңке Мәмбетов «Бала өлгенше кәрі өлсін, патшаның жарлығын орындамаймыз» деп сөйледі. Оны Ұ. Саурықов, С. Қанаев, Қ. Шорманов қостап, Ж. Құдайбергенов, К. Әділбеков, Н. Ыстыбаев, Қ. Шотаманов қуаттаған топ өздерінің патша жарлығына қарсы пікірлерін білдірді. Жәмеңкенің ұйымдастырушылық дарыны 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс тұсында айқын байқалады. Патша үкіметінің 1916 жылы 25 маусымдағы жарлығына орай, туындаған жағдайға байланысты Нарынқол-Шарын өңіріндегі Албан руының беделді ел басшылары «Қабан Қарағай» жайлауындағы Ұзақ батырдың ауылында бас қосып, кеңес құрады. Ұзақ батыр ата салтына орай жиынға әдейі арнап, ту боз бие шалады. Жәмеңке тоғыз құнан қой сояды. Жаркент уезінің Нарынқол-Шарын учаскесінің 4 бөлімі сотының ереуілге байланысты қылмысты іс қозғау туралы 1916 жылы 26 тамыздағы №820 қаулысында: «Мәжілісте Иванов болысының беделді адамы Жәмеңке Мәмбетов бірінші болып сөз алып, адам бермейік деген үгітті ортаға салды. Оның бұл пікірін Құрман болысының беделді адамы Ұзақ Саурықов, Байқұлақ Ұлтарақов, Тұрлығожа Жансеркин, Бекдайыр Солтанқұлов, Діқанбай Жанпейісов, Қазыбек Шорманов, Жанпейіс Отыншин, Әубәкір Байсүгіров, Жаңабай Құдайбергенов, Айтбай Дәркембаев, Әубәкір Сұлтанбеков қолдап шыға келді. Жері шалғайда жатқан Шілік болысының басшысы

Серікбай Қанаев жиынға үлгеріп келе алмағаны айтылып, оның бала бермелік», - деп жазылған хаты жарияланады. «Уәде бұзғанның Құдай үйін бұзады» деуші еді атам қазақ, патша уәдесінен тайды, оған да бір зауал болар», - деп қапаланған Жәмеңке: «Берсек бала өледі, бермесек кәрі өледі, жас боздақтарды көгендеген қозыдай етіп, ажал оғына тірідей жібергенше, азат соғысына аттанамыз, бірде-бір бала бермейміз. Кір жуып, кіндік кескен жерімізде отырып, жас боздақтардың өмірін қорғаймыз», - деп ұран салып, атқа қонып азаттық туын көтереді [ҚР ОМА. Қ. 109. Т. 1. І. 35. Б. 78–91]. Жәмеңкенің осы «Берсек – бала өледі, бермесек – кәрі өледі. Бала өлгенше кәрі өлсін!» деп айтқан бір ауыз аталы сөзі қалың елдің арасына тез тарап, қанатты сөзге айналады.

Осы мәжілістен кейін халық бұқарасы патша үкіметінің билік орындарына бағынудан бас тартты. 11 шілде күні Қарқара жәрмеңкесінде жиналған халықтың алдында Жәмеңке Нарынқол-Шарын бөлімшесінің бастығы Подворковке қазақ халқы ресми түрде патша жарлығын орындамайтынын мәлімдейді. Жәмеңкеге Ұзақ Саурықов, Жанабай Құдайберген, т.б. ұлт-азаттық қозғалысы ұйымдастырушылар қолдау көрсетті. 22 шілде күні бөлімше бастығы Подворков Жәмеңке мен Ұзақты 10 күннен кейін 11 шілдедегі жиынға қатысып, белсенділік көрсеткен бір топ адамды тұтқынға алып, Пржевальск түрмесіне айдатады. Түрмеге түскеннен кейін, Пржевальскі уезінің бастығы, полковник Иванов олардан патша жарлығын орындауды талап етеді. Жәмеңке бастаған қозғалыс жетекшілері бұл шарттан бас тартады.

Нарынқол – Шарын, Текес бойындағы қазақтың Албан рулары мен қырғыздың Бұғы руы бірлесе қимылдады. Қарқара жәрмеңкесі көтерілістің ошағына айналып, майданға бала бермейміз деген халық пен патша әскерлерінің арасындағы қақтығыс орын алды. Архив деректері бойынша 1916 жылғы көтеріліс кезінде Қарқара жәрмеңкесінде 504 дүңгершек (лавка) тауарымен және қазыналық құрылыстар жанып кетті. Шығын сомасы жарты миллион сомды құрады [ҚР ОМА. Қ. 44. Т. 1. І. 20070. Б. 142-143]. Қазақтар мен қырғыздардың көтерілісі табыстарға да жетті. 12 тамызда көтерілісшілер Қарқара жәрмеңкесіне шабуылдап, бірнеше орыс селоларын басып алады. Бүкіл Нарынқол – Шарын өңірін өз қарауларына алған қазақтар Пржевальскіге баратын жолға да бақылау орнатады.

Дегенменде, көтерілісшілер күші басым отаршыл жүйенің жазалаушы әскерінің тегеурініне төтей алмай шегініс беріп, кейінірек көршілес жатқан Қытай аумағына босып кетуге мәжбүр болды. Ал жәрмеңке орны көпке дейін қаңырап бос тұрды.

Өңірдегі халықтың патша жарлығына наразылық көрсетіп жатқаны жөнінде Пржевальскі уезі бастығының Жетісу облысы әскери губернаторына 1916 жылы 11 шілдесінде жолдаған телеграммасында: «Жаркент уезінің Құрман болысының сот бойынша құқынан айырылған қазағы Ұзақ Саурықов ақ боз бие сойып, реквизицияға жұмыскер бермеу жөнінде үгіт жүргізген. Сондай мақсатпен Верный уезіне өз пікірлерін жіберген. Ұзақты дереу қамауға алу жөнінде талап қоямын. Ұзақты күтпеген жерде ұстау керек, бұл істі маған жүктеуді сұраймын, әйтпесе оны тартып әкетуі мүмкін» [ҚР ОМА. Қ. 427. Т. 1. І. 136. Б. 8], - делінген.

1916 жылы 12 шілдеде Жаркент уезі бастығы подполковник Ступиннің Жетісу облысының әскери губернаторына жолдаған № 278 телеграммасында: «Нарынқол-Шарын учаскесі бастығының айтуынша мыңдаған адам майданның тыл жұмыстарына бала бермейміз, соңғы деміміз біткенше деп қарсылық көрсетуде. Болыстар кеңсесін ашып жасалған тізімдерді жоюда. Сондықтан қаладан әскер шығаруға үкім беріңіз» деген мазмұнда болды [ҚР ОМА. Қ. 44. Т. 1. І. 20076. Б. 9]. Шілденің 19-ы күні Подварковтың атына әскери губернатор Фольбаумнан телеграмма келіп түседі. Онда «бұратаналарды» Патша ағзамның үкіміне қарсы көтеріп дүрбелеңге салған және үкіметке қарсы үгіт жүргізген беделді адамдарды қарулы күш қолданып, тез арада қамауға алып, оларды айдап дереу Пржевальск қаласына жеткізуді тапсырады [ҚР ОМА. Қ. 44. Т. 1. І. 20076. Б. 63]. Осы бұйрықты қалт жібермей орындауға тырысқан Подварков шілденің 20-сы күні өзіне бағынышты болыстардың күдікті деп танылған беделді адамдарды Жәмеңке мен Ұзақтың ауылына «шұғыл әңгіме бар, кеңесеміз» деген сылтаумен Қарқараға шақырып алу үшін қасына 5-6 солдат қосып шабармандарын жұмсайды. Солдаттар мен шабармандарға Жәмеңке мен Ұзақты күштеп болса да бөлімше бастығының алдына алып келу міндетін жүктеледі. Архив деректеріндегі мәліметтер бойынша бірінші болып көтерілістің 3 басшысы Жәмеңке Мәмбетов, Ұзақ Саурықов, Әубәкір Сұлтанбеков 22 шілде күні қамауға алынады.

1916 жылы 5 тамыз күні Қылмыстық істер ережесінің 403-бабына сәйкес айыпкер Ұзақ Саурықовты жауапқа тарту кезіндегі Пржевальскі уезі 3-ші учаскесінің аймақтық судьясына берген жауабы мынадай: Ұзақ Саурықов 65-те. Жетісу облысы, Жаркент уезі, Құрман болысының бірінші

ауылының қазағы. Діні мұсылман. Сауатты. Отбасылы 7 баласы бар. Айналысатын кәсібі мал шаруашылығы. 18 жыл бұрын істі болып Верный түрмесінде отырған.

«Мен өзімді 1916 жылы 10 шілде де Жаркент уезіне қарасты Қабан-Қарағайда өз ауылымда өткен көп адам жиналған баталасу кезінде Патша Ағзамның 1916 жылғы 25 маусымдағы қорғаныс құрлыстарын, армия тылындағы әскери байланыс жүйелерін салу үшін қара жұмысқа адам алу туралы Жарлығына қарсы шыққаныма, Патша ағзамның жарлығының орындалуына жол бермеу үшін қарсы ереуілге шақырғаныма айыптымын деп есептеймін. Сол жылдың 11 шілдесінде револьвермен, қамшымен қаруланған мыңға тарта адам Қарқараға жиналып, сол уездің Нарынқол-Шарын учаскесінің бастығы Подварковқа: «Адам бермейміз. Кімде кім келіссе өлтіреміз» деген кезде солардың ішінде едім. Подварковтың Әмірші Иемнің жарлығын орындау жөніндегі нұсқауына: «Сөз қысқа, адам бермейміз» деп айғайлап, Қарқарадағы Иванов, Кеген, Байынқол және Құрман болысының кеңселеріне қарай ағылды. Аталған болыстардың хатшылары – Гудзелевенконы, Головатенковты, Достоваловты, Комаровты және Грибановскийді күшпен қорқытып, олар жасаған шақырылуға тиісті адамдардың тізімін тартып алып, жойып жіберді. Оның үстіне Жоғары Мәртебелінің жарлығын орындамандар, адам бермеңдер деп алғаш ой салған Жәмеңке Мәмбетовтың сөзін қызу қуаттап, қолдадым. Яғни, Қылмыстық Істер Ережесінің 13, 263 және 266-баптары бойынша қаралатын қылмысты жасадым.

Ал, ақтайтын айғақ ретінде айтар бір ауыз сөзім: ешқандай қарулы ереуілге қатысқаным жоқ. Ештеңе де білмеймін. Жауабымды маған оқыды және аударды [ҚР ОМА. Қ. 109. Т. 1. І. 35. Б. 147-149].

Жәмеңке Мәмбетов өзінен бастап тұқымдары тоғыз сайлау, яғни 27 жыл болыстық тізгінін қолдан шығармағанын архив деректері айғақтайды. Жәмеңкенің ұйымдастырушылық дарыны 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалыс тұсында айқын байқалады. Патша үкіметінің 1916 жылы 25 маусымдағы жарлығына орай, туындаған жағдайға байланысты Нарынқол-Шарын өңіріндегі Албан руының беделді ел басшылары «Қабан Қарағай» жайлауындағы Ұзақ батырдың ауылында бас қосып, кеңес құрады. Ұзақ батыр ата салтына орай жиынға әдейі арнап, ту боз бие шалады. Жәмеңке тоғыз құнан қой сояды. Жаркент уезінің Нарынқол-Шарын 4 бөлімше сотының ереуілге байланысты қылмысты іс қозғау туралы 1916 жылғы 26 тамыздағы № 1820 қаулысында: «Мәжілісте Иванов болысының беделді адамы Жәмеңке Мәмбетов бірінші болып сөз алып, адам бермейік деген үгітті ортаға салды... Егерде оған қарамайтын болса қарулы қарсылық көрсету керек деді. Оны қостап, өздерінің де адам бермейтінін, қарулы қарсылық жасайтынын өзгелерге сендіре – Иванов болысынан Шойбек Мәмбетов, сол болыстан Байқұлақ Ұлдарбеков, Айт болысынан – Тұрлықожа Жансеркин, сол болыстан Бекдайыр Сұлтанқұлов, Алжан болысынан – Дикамбай Жампейісов, Байынқол болысынан – Қазыбек Шорманов, Әділбек болысынан – Жампейіс Отыншин, Құрман Әділбеков, Кеген болысынан – Әбдіқайым Байсүгіров, Қоңырбөрік болысынан – Жаңабай Құдайбергенов, Қожмамбет болысынан – Айтбай Дәркембаев сөз сөйледі. Кеңеске Байынқол болысынан Құдиярбек Шотаманов, Иванов болысынан Меркебай Тайтелов, Жалмамбет Қарашев, Құрман болысынан Тұңғатар Саурықов, Құныпия Тұңғатаров, Сыбанқұл Арғынов, Кеген болысынан Біләл Разақов, Жайшыбек Бектенов, Торыайғыр болысынан Бектен Бұрышбаев, Айт болысынан Жаңғараш Жаңабаяев, Алжан болысынан Нүке Ыстыбаев, Кеген болысынан Әбдіқалық Байсүгіров, Иванов болысынан Сақал Мұраталин, Байынқол болысынан Сабаншы Жантасов, Кеген болысынан Қисыбай Дәркембаев, Әбділда Сұраншин, Құрман болысынан Кәрібоз Қаңтаров, Хасен Топиев, Әділбек болысынан Сары Жөргекбаев, Құрман болысынан Сұлтанәлі Кекілов, Иванов болысынан Дуанбек Албанбаев, Мерке болысынан Дони Сүгірбеков қатысты»-деп көрсеткен [ҚР ОМА. Қ. 109. Т. 1. І. 35. Б. 50-52].

Жәмеңке Мәмбетовты Пржевальскі уезінің 3-ші учаскелік судьясы тергеген еді. 1916 жылы 5-ші тамыз күнгі тергеу хаттамасында «Жәмеңке Мәмбетов – жасы 78-де. Жетісу облысы, Жаркент уезі, Иванов болысының бірінші ауылының қазағы. Діні мұсылман. Отбасылы, 5 баласы бар. Айналысатын кәсібі мал шаруашылығы. Бұрын сотталмаған» деген мәліметтер толтырылған. Ол көтеріліске қатысты тергеу барысында Пржевальскі уезінің 3-ші учаскелік судьясына былай деп жауап береді: «Мен өзімді 1916 жылы 10 шілде де Жаркент уезіне қарасты Қабан-Қарағайда Ұзақ Саурықовтың ауылында өткен көп адам жиналған баталасу кезінде Патша Ағзамның 1916 жылғы 25 маусымдағы қорғаныс құрлыстарын, армия тылындағы әскери байланыс жүйелерін салу үшін қара жұмысқа адам алу туралы Жарлығына қарсы шыққаныма, Патша ағзамның жарлығының орындалуына жол бермеу үшін қарсы ереуілге шақырғаныма айыптымын деп есептеймін. Сол жылдың 11 шілдесінде револьвермен, қамшымен қаруланған мыңға тарта адам Қарқараға жиналып,

сол уездің Нарынқол-Шарын учаскесінің бастығы Подварковқа: «Адам бермейміз. Кімде кім келіссе өлтіреміз» деген кезде солардың ішінде едім. Подварковтың Әмірші Иемнің жарлығын орындау жөніндегі нұсқауына: «Сөз қысқа, адам бермейміз» деп айғайлап, Қарқарадағы Иванов, Кеген, Байынқол және Құрман болысының кеңселеріне қарай ағылды. Аталған болыстардың хатшылары – Гудзелевенконы, Головатенковты, Достоваловты, Комаровты және Грибановскийді күшпен қорқытып, олар жасаған шақырылуға тиісті адамдардың тізімін тартып алып, жойып жіберді.

Ал, ақтайтын айғақ ретінде айтар бір ауыз сөзім: ешқандай қарулы ереуілге қатысқаным жоқ. Ештеңе де білмеймін. Жауабымды маған оқыды және аударды. Жауапты аударған Айтбаев [ҚР ОМА. Қ. 109. Т. 1. І. 35. Б. 146-147]. Судьяға берген жауабында Жәмеңке Мәмбетов өзін айыптымын деп санамаған. Тергеу 5-ші тамыз күні жүргізілген. Тергеуде алдап та, арбап та, қинап та, қорқытып та әртүрлі тәсіл қолданғанымен ешбір нәтиже шығара алмаған соң, не істеу керектігін сұрап Верныйға хабарласады. Ол жақтан мынадай нұсқау келеді: «Жәмеңкені ашық жазаласаң бүкіл Албан түгелдей көтерілске ашық шығып кетуі мүмкін, сондықтан оған жасырын у беріп өлтіру керек. Бір екі күннен кейін түрмені бұзып қашты деген сөз таратып, сол жерде түгелдей ату керек». Бұл нұсқау айтқандай орындалады. 6-шы тамызда Жәмеңкеге у беріледі. 7-ші тамызда Пржевальскі түрмесінің бастығы Хромых, Верный өлкелік соты прокурорының атына №735 жеделхат (телеграмма) жолдайды. Аталған жеделхатта: «Сіздің құзырыңызға Пржевальскі түрмесінде жатқан Жаркент уезіне қарасты Иванов болысының қазағы Жәмеңке Мәмбетовтың бүгін абақтыда өлгенін хабарлаймын. Ол 1916 жылы 5-ші тамызда Пржевальскі уезінің 3-ші бөлімшесі сотының шешімі бойынша және Жаркент уезінің 4-ші бөлімшесінің сотының ұсынуымен Қылмыстық Істер Ережесінің 268 және 266-бабымен айыпталып, түрмеге қамалған болатын. Дәрігер Левин мырза: Мәмбетовтың жүрегі алжыған кәрілігі мен жұлын жүйесінің тозуына байланысты тоқтап қалған деп шешті» [ҚР ОМА. Қ. 109. Т. 1. І. 35. Б. 237]. Бұл дәрігер Левиннің отарлық жүйенің қылмысын жасыру үшін қолдан жасаған қорытындысы еді. Ал болған жағдайды көзімен көрген Әубәкір Сұлтанбековтың естелігінде: «Судьяның тергеуінен кейін бізді қайтып алты солдат айдап, абақтыға жапты. Артынан іле-шала «мына дәріні Жәмеңкенің ауруынан емденуге судья жіберді» - деп құмырамен бір орыс дәрі әкелді. Мен: «Жәке, ішпеніз, бұл у» дедім. Ұзақ батыр: «Әзір бізге қастық қылмайды, домбытып жүр ғой» деді. Жәмеңке де жанына батып отырған ауруға әлгі дәріні біраздан соң ішкісі келді де, ішті. Ішті де дөңбекшіп, талаурап барып, екіндіде Жәмеңке өліп кетті. Жәмеңкені өзіміз конвоймен жүріп, мұсылман қорымына апарып қойдық», - деп айтады [Жансүгіров, 2001: 72.]. Жәмеңке Мәмбетовтың денесі Пржевальскідегі мұсылмандар зиратына қойылған. Жәмеңке өлер алдында бір-екі күн бұрын түс көріп, серіктеріне былай деген екен: «Мен түс көрдім, бәріміз намазға тұрыппыз, алдарыңда мен жеке имам, артымда сендер қатар тұрсыңдар, жеке бір адам тұр». Естіген серіктерінің бірі түсті былай жорыған екен: «Бұл жақсы түс, алдымен сіз, соңынан біз түгел босанады екенбіз, бір адам жеке қалуы мүмкін». Жәмеңке тұрып: «Олай емес, түсті дұрыс жори алмадыңдар, алдымен мені жеке, артымнан қалғандарыңды өлтіреді, бір адам тірі қалады» деген екен.

12-ші тамызда Пржевальск түрмесіндегі қазақ, қырғыздар және басқа мұсылмандар көтерілді. Пржевальск түрмесіне Кеген-Қарқара өңіріндегі көтерілістің жетекшілері Ж. Мәмбетов, Ұ. Саурықов, Ж. Бектенов жабылған болатын. Пржевальскінің түрмесінің терезесінен олардың «Албан, Бұғының балалары, солдат бермендер! Біз Албан мен Бұғы үшін құрбан болуға даярмыз» деп айқайлағанын естігендер де болған [Махаева, 2007: 287].

Отарлық жүйе жендеттері 12 тамыз күні Пржевальскі түрмесінде қамауда жатқан 59 адамның барлығы ешқандай соттың үкімінсіз терезеден атады. Архив құжаттарына қарасақ, сол түрменің бастығы Хромыхтың 31 тамызда оқиға өткен соң жиырма күннен кейін Верный округтік сотының прокурорына берген рапортынан байқаймыз. Онда «12 тамыз күні Қарақол түрмесінде жатқан адамдар қашуға әрекет жасады. Сондықтан біз оларды атуға мәжбүр болдық» дейді [ҚР ОМА. Қ. 44. Т. 1. І. 19071. Б. 1-2]. Ал, осы түрмеде атудан төрт адам Әубәкір Сұлтанбаев, Тұрлығожа Жансеркин, Біләл Разақов, Жайшыбек Бектенов аман шығады. 1926 жылы Әубәкір Сұлтанбеков осы көтеріліс туралы мәлімет береді. Сонда ату түн ортасында жүргізілгені мәлім болды. Ал, билік өзінің қылмысын жасыру үшін мұны күндіз болған оқиға деп көрсеткен. Әубәкірдің естелігінде бұл түнгі сағат екі мен үштің аралығында болған деп көрсетеді. Мұздай қаруланған түрме күзетшілері абақтының кішкентай терезесін ашып қойып, ешқандай ескертусіз атуды бастаған. Түрменің есігін бұзып шыққандардың арасында Ұзақ батыр да болған. Бірақ, сыртқы дуалдан секіретін кезде тыста азаматтық киімде тағы да қаруланған орыстар алдыларынан шығады. Сол жерде Ұзақ аяғынан жарақаттанады. Ұзақ өзінің жүре алмайтынын білгеннен кейін: «маған қарамаңдар, аман-есен елге

жетіндер, халыққа басшылық жасаңдар» деп басқаларға аманат айтады. Ұзақты сол түні басқалары таныс ұйғырдың үйіне апарып, ақша беріп, жасырып кеткен. Алайда, өкінішке орай, жаңағы ұйғыр ертесі күні жазалаушы әскерге Ұзақ Саурықовты ұстап береді. Сол жерде Ұзақты да атып тастаған. Ұзақ батырдың денесін бір топ адам Кеген ауылына жақын жердегі бабаларының қорымы жатқан Түменбай есімімен аталатын бұлақ басындағы зиратқа жерлеген.

1916 жылғы Қарқара өңіріндегі көтеріліске белсене қатынасқан тұлға Жазылбек Серібаев. Оның көтеріліс туралы 1936 жылы 17 мамырда жазған естелігінде: «Қайдағы бір қиырдағы герман соғысы басталғаннан кейін қалың бұқараға алым-салық үстемеледі. Заттай да, ақшалай да алды. 1915 жылы қыста әскерге жәрдем деп түтін басына бірден байпақ жидырып алды. Әскерге қойма ақша қоясыздар деп, болыс басына мың сомнан ақша жидырып алды. Ағашты жерге тұяқты мал оттатпайсыңдар деп, тұяқ басына 25 тиыннан ақша жидырып алды.

16-жылы сәуір, мамыр айларында Герман фронтындағы әскерге керек деп киізі жаңа, ағашы жаңа, болыс басына тоғыздан үй салып, болыстар арқылы Жалаңашқа жеткіздіртіп алды. Осы жылы егін айдап болған соң ел Қарқараға, Ақбейіт жайлауына отырған соң Қарқара жәрмеңкесі арқылы әскерге ат алушы комиссия төрелер келіп, пристав арқылы барлық болыстарға бұйырып, албан руының барлық жылқыларын Қарқараға айдатып алып, «кездеп» ат, айғыр, бие демей, кезге толғанын алдына 150, артына 100 сомнан ақша беріп, ол аттарды болыс басынан лаушы жігіттер алып, тиісті жеріне айдатып тұрды.

Сол июнь айларында 19 бен 43 жас аралығындағы азаматтар еріксіз соғысқа алынатын болды деп болыс-болыстың пәсірлері... тізім жасап жатыр деген сөз ел арасына бұрқ ете түсті. Сол уақыттағы Нарынқол, Қырғызсай учаскесін билеп тұрған ұлықтың аты ойда жоқ, көпшілік «Ақжелке» деуші еді. «Ақжелке ұлық» деуінің мәнісі шапкесінің артында желкесін жауып жүретін ақ шүперегі бар еді.

25 маусымда барлық болыстарға ұлық бұйрық жазған. «Барлық албанның инабатты кәрия және мансапдар адамдары кеңесіп жауабын беріңіздер» деген бұйрығы бойынша 25-маусымда барлық албан бастаушы адамдарымен Қарқара жәрмеңкесінің күншығыс тарабындағы ереуіл төбеге жиналысты.

Бастаушы адамдар мына төмендегілер: Айт елінің болысының қоластынан бірінші Тұрлықожа Жансеркеұлы, екінші Солтанқұлұлы. Түзкөл болысынан, бірінші – Сана Төбеұлы, екінші – Ұзақ Саурықұлы, үшінші – Кәрібоз Қаңтарұлы, төртінші – Сыбанқұл Арғынұлы. Байынқол болысынан: Қазыбек Шорманұлы, екінші – Құдиярбек Шотаманұлы. Иванов болысынан: Жәменке Мәмбетұлы. Алжан болысынан: Нүке Ыстыбайұлы, екінші – Біләл Разақұлы.

Кеген болысынан: Әбдікалық Байсүгірұлы, екінші – Жайшыбек Бектенұлы, үшінші – Құрман Әділбекұлы, төртінші – Жанпейіс Отыншыұлы, бесінші – Тұрбек Әбікенұлы. Меркі болысынан: Әубәкір Солтанбекұлы, Досжан Тұрысбекұлы, Оразай Қожагелдіұлы, Бектен Боранбайұлы.

Шілік елінен: Серікбай Қанайұлы. Қоңырбөрік болысынан: Жаңабай Құдайбергенұлы, Молдаш Қонақбайұлы, Сарыбас Арыстанұлы, Алмабек Сәрсенбекұлы, Әмір Тайбағарұлы. Қожмамбет елінен: Айтбай Дәркембайұлы, Мергенбай Ерденеұлы. Бөдетіден: Тұрғынбай Айманбетұлы. Сарытоғайдан: Сауранбай Беренұлы, Иса Бірімтайұлы болып осылар бастатқан үш мың шамалы адамдар бас қосып, кеңес қылысты. Сол мәжілісте барлық болыстар да болды.

Бірінші болып жиылған көпшілікке болыс Рақымбай Солтанқұлұлы сөз бастады. Ұлық болыстарға бұйырған еді... Бүгінгі күні албан руының барлық бастықтары мен қара бұқараларының басын қосып, патшаның сұраған адамдары жөнінде жауап бересіздер деген еді. Бұған көпшілік «не айтасыздар» деді. Ұзақ Саурықұлы жауап айтты, «біз бала бере алмаймыз» деп және «сен не дейсің, сен не дейсің?» деп жоғарыдағы аты аталған басшылардан сұрағанда, «бере алмаймыз» деп шу ете түсті. Сонда болыстар «Осы сөздеріңізді ұлыққа өздеріңіз жүріп айтыңыздар» деді. Басшылар: «бұған көпшілік тұтас бармасын, үш – төрт кісі өкіл жіберелік, ұлыққа солар айтып келсін» десті.

Сол жерде ісі албан болып Серікбай Қанайұлы, Құдиярбек Шотаманұлы тағы екі кісі қосып төртеуін жіберді. Ұлық не айтар екен, естиміз деп үш – төрт жүз шамасындағы кісі қоса жүріп, Қарқара жәрмеңкесіндегі ұлықтың кеңсесіне келісті. «Ақжелке» кеңсесінен шыға келді. Қасында бір жас жігіт бар. Прокурордың тауарышы (*товарищ – авт.*) десті. Қасында арықтау қара жігіт тілмашы бар. Көпшілік жіберген өкілдер аттарынан түсіп, бөріктерін қолдарына алып, ұлықтың алдарына барысты. Олардың артынан атты-жаяулы, бірсыпыра көттіктеп өгіз мінген шалдар да бар, барлығы кимелесіп барып тұрысты. Сол жерде «Ақжелке»: «Көпшілік не кеңес қылдыңыздар? Патшаның сұраған рабочиын беретін болдыңыздар ма» – деді. Серікбай Қанайұлы жауап айтты.

– Біздер ақпатшаға қарағалы елу-елу бес жыл шамасында болған екен.

Содан бері патша бізге оқу-өнер үйретпеді. Не тыныштық күнде әскер алып, әскери білім үйретпеді. Қараңғы, білімсіз болдық. Бала бере алмаймыз, – деді. «Ақжелке» айтты:

– Ақмақ болмаңыздар, айға шықсаңыз да құтылмайсыздар. Қатын баланың обалына қалмаңыздар, – деді. Сол уақытта әлгі прокурордың тауаршышы елді айбындыру үшін бүкендеп тұрған елді суретке тартып жатқан еді. Сол жерде тұрған атты-жаяулармен өгізділер де ұлықтың сөзіне ерегісе тепендеп, тегіс қозғалысып «олай болса бермейміз, не қылсаң оғыл» деп шу е те түсті де, алды-алдына тарасып кетті. Ертесіне әскер келеді деп Қарқараға отыздай үй тіктірді. Екі-үш күн шамасында жаркенттен жүз шамалы әскер келіп түсті. Сонымен қатар Қарақолдан Кравченко деген ұлық келді. Албанның басты кісілерімен ақылдасамыз деп стражник, болыстар арқылы: Жәменке Мәмбетұлы, Қазыбек Шорманұлы, Құдиярбек Шотаманұлы, Тұрлықожа Жансеркеұлы, Бекдайыр Солтанқұлұлы, Сана Төпеұлы, Кәрібоз Қаңтарұлы, Сыбанқұл Арғынұлы, Ұзақ Саурықұлы, Нөке Ыстыбайұлы, Біләл Разақұлы, Құрман Әділбекұлы, Жанпейіс Отыншыұлы, Жайшыбек Бектенұлы, Әбубәкір Солтанбекұлы, Жаңабай Құдайбергенұлдарын Қарқара жәрменкесіндегі кеңсесіне шақырып алып, Кравченко ұлық оларды өзі ертіп келіп, албанның енді қалған бірнеше басшыларын тағы шақырып алды.

Әбдіқалық Байсүгірұлы, Серікбай Қанайұлы, Алдаберген Қойшыбекұлдарын Қарқара жәрменкесіндегі қамақ үйіне қамап қойды...

Аз күннен кейін Қарақол абақтысында Жәменке Мәмбетұлы қаза болды десті. Оның артынан екі күннен кейін Қарақол түрмесіндегі албанның барлық басты адамдарын есігі берік абақтының терезесінен атып қырып тастапты.

Қарқара қамақ үйіндегі: Байсүгірұлы, Қанайұлы, Қойшыбекұлдарын Жәркентке айдап бара батып Ақшоқының Қайқысындағы жазыққа, жол үстіне атып тастапты. Бұл сұмдық хабарлар мен патша үкіметінің бұндай тәртіпсіздігін естіген соң Қарқара өлкесіндегі қара бұқара көпшілік Тезек Тазабекұлы сияқты кісілердің бастауымен жәрменке басындағы патша әскеріне қарсы көтеріліс жасайды. Көтеріліс құралдары: айбалта, сойыл, найза, біраздаған салаба мылтық, бердеңке.

Ал патша әскерінің құралдары сай. Алыстан атып көтерілісшілерді жақын шеніне жолатпайды. Кравченко қала-қалаға әскер жіберіп хабарландырып, Нарынқол учаскесіндегі поселке орыстарымен бірге тұс келген қазақтарды қыра бастайды. Өздері Қарақолға қарай үркеді. Ал Таушелектен бері қарайғы албан руы қытай шегіне қарай үрікті. Бірақ Нарынқол, Сүмбе шекараларына барғанда қытай әскері үріккен елді қытай шегіне өткізбей тоқтатты. Бұл аралықта Қарақол түрмесіне қамап атты деген 16 кісіден Тұрлықожа Жансеркеұлы, Жайшыбек Бектенұлы, Әбубәкір Солтанбекұлы, Біләл Разақұлы қазадан аман үйлеріне келді. Қайқыда атылды дегендерден Қойшыбекұлы үйіне аман келді.

Нарынқол шегінде қамалып жатқан албанның үстіне Қарақол оязынан қырғыз бұғы руы үркіп келіп қосылды. Албан, бұғының басшылары бас қосып, қытай шегінің қалмақ, қытай бастықтары дарынлояларына (мырзалары) тарту-таралғымен барып сөйлесті. Дарынлоялар: «екі патша тату, сендерге өтуге жол бере алмаймыз. Ұлықтарың келіп мәселені өздері шешеді» - деді, үріккен ел екі ай шамасында Нарынқол, Сүмбе шекарасында тау арасында ас-сусыз қатын-бала зар илеп жылап, қамалып жатты. Сол аралықта Иманбек Төтеұлы, Айтбай Дәркембайұлы деген адамдар Жәркент оязы – Стефанға барады. Елдің хал-жайын айтады.

Губернатор Фольбаумнан телеграмма келді. «Текес, Шалкөде өлкесіне карантин оқ атылды. Бейбітшілік қалаушылар Қалжат учаскесінің жеріне он бес күнен қалмай көшіп түссін» дейді. Ол телеграмма бұйрығын айтбай Дәркембайұлы Нарынқол, Сүмбе шегіндегі албанға алып келіп көрсетеді. Бейбітшілік қалаушылар Қалжат учаскесіне көшті. Ал қаламаушылар қозғалмай отыра берді.

Бірнеше күнен кейін үш-төрт жүз әскері және әскер басшыларымен Кравченко келді. Албан, бұғының бірнеше көтерілісшілері Құрқақпақтың аузы, Текес суының жағасында патша әскеріне қарсы атыс салады. Әскер зеңберекті күпілдеткен соң көтерілісшілер шен-маңайына бара алмайды. Күн кеш кіріп, түн болған соң Кравченко әскері Қақпаққа келіп қонады. Қолында жабдығы жоқ албан, бұғы қатын-бала мүліктерімен түнде жасырынып қашып, шекраға барады. Алдарынан қытай әскері тосып, өткізбейді. Үріккен ел таң атқанша ат үстінде болды. Таң атқан соң Кравченко әскерімен Қақпақтан шығып, зеңберекті күпілдетіп Нарынқолға келеді. Қазақ-қырғыздан көп адам шығын болады. Зеңбіректің жалындаған оғын көрген соң қытай әскерін тыңдамай, албан, бұғы қытай шекарасынан өте шығады. Үріккен ел жолшыбай қалмаққа мал-мүліктерін аяусыз талатып болады. Ол жылы қытай жерін қыстап шығып, 1917 жылы май айында судан шыққан салындай болып,

Байынқол елінен орта есеппен есептегенде 10 000 қой, 4 000 жылқы, 3000 сиыр, 80 000 сомдық үйлерден айырылып, қара қонысқа қайтып келдік. Бұл жерге келген соң поселкенің орыстары жағынан: «өткен жылғы қалаймақанда қазақ бар малымызды талап алып, үйлерімізді өртеп кетті» деген жартылай жала әңгімелер қозғалып, сол үшін Жаркенттен өкіметті жақтайтын өкілдер келді. Сонымен бес-алты поселкенің орыстарымен амалсыздың күнінен бітім жасасып, ісі албан ортасынан жинап, түгін басына: екі ат, екі бұзаулы сиыр, он қойдан бітім беріп, ең сорлыққа жеткен келісім жасастық.

1916 жылғы қалаймақаннан бұрынғы елдің тұрмысын айтсақ: бай, орта, кедей болды. Алды мың қой, бес-алты жүз жылқы, ортасы 100 жылқы, 200 қой. Кедей бір жылқы, бір сиыр, осындай халде болған. 1916 жылындағы 19 бен 45 жас арасындағы «мобилизован» деген тізімді пестірлер ұлық пен болыстардан басқа кісіге көрсеткен жоқ, есебін білмейміз. Патша сұраған жұмыс әскеріне албан елінен ешкім барған жоқ. Сол уақыттағы сот тілмашы Әубәкір Жүнісұлы ұйғыр жұмыскерлеріне бас болып барып келген [ҚР ОМА. Қ. 427. Т. 1. І. 154. Б. 1-5].

Осы көтеріліс жөнінде 1885 жылы туылған Додабай Сәрсенбіұлының естелігінде: «1916 жыл 25 маусым болуы керек, бұл жайлы патшаның хабары болды. Старшын басына 70-тен бала бересің деген. Біз сонда старшыннан сұрадық: Қай жастағы адамнан алады деп. Старшын айтты: 19 бен 43 жастың арасы, патшаның бұйрығы осы деп. Мен сонда нақ 31 жастамын. Өзім туа жалғызбын. Менің жасым тізімге тура келген екен. Старшын, менің жайымды өздерің білесіңдер, жалғызбын, қайтемін? – дедім. Жалғыз болмақ түгіл, жарым болсаңда, саған бола патша жарлығы бұзылмайды деді.

Бұл кезде өзіміздің еліміздің болысы Сәлім Өтейбекұлы дейтін жігіт еді. Бір қайраны болама деп Сәлім болысты іздеп, атқа міндім. Іздеп жүріп болысты тауып жолықтым. «Қарақ, патша жарлығы екі болмайды. Егер жасың ілінсе барасың. Бірақ бала түгел жиналсын. Егер толықтанса, сенің старшының да бала, оны кейінен көрерміз», – деп жауап берді. Сонда Мәмбетұлы Жәмеңке деген атақты адамымыз болатын. Бұл адамның жетім-жесірге аздап қайраны тиетін адам еді. Енді осы кісіні іздедім. Салып отырып, Жәмеңке батырды іздеп ауылына барсам. Жәмеңке үйінде жоқ екен. Бала-шағасынан Жәкең қайда? – деп сұрап едім, – Ұзақ батырдың ауылына барамын, – деп атқа мінді деді. Мұнан шығып Ұзақ ауылына барсам бүгін осында қонды. Жаңа ғана Ұзақ, Жәмеңке т.б. бір қатар жақсылар жәрмеңкеге кетті деді. Бұлардың артынан жүріп отырып жәрмеңкеге келсем, Жәрмеңкенің бас жағында Албанның өңкей жақсы, басшы адамдары жиналып жатыр екен. Мен де жиналыстың шетіне келіп, сыртта тұрғанымда «патшаға бала береміз бе, жоқ па?» деп кеңесіп жатыр екен. Сонда Айт елінің болысы Рақымбай Солтанқұлұлы: «Жиналған көп, патшаға бала бермей шыдай алмаймыз, беруіміз керек» - деді. Сонда Сұлтанбекұлы Әубәкір: - Былшылдаған қызталақ, бәдіректің басын кес, сенің тиындап беретін банкің емеспіз, бала бермейміз, - деп Рақымбайға тұра ұмтылды. Рақымбай қашып, ұлыққа қарай жөнелді. Сонда тұрып, Тұрлықожа Жансеркеұлы: Анау оңбаған Сарыала бүлдіретін болды. Енді ұлық келеді. Ұлыққа кім, қалай деп жауап береді? Соны ақылдасайық, деді көпке. Жәмеңке тұрып: Атасы Тазабек казак - орысқа қарамаймын – деп жанжал шығарған. Соның баласы Әубәкір берсін-деді. Әубәкір тұрып: Жоқ, Жәке, жауапты Ұзақ батыр берсін. Бұған жұрт не дейсіңдер? деп көпке қарап еді, жұрт дұрыс, Ұзақ батыр берсін, Ұзақ батыр берсін, - деп шу ете түсті. Көп ұзамай қасында Рақымбай және ұлықтар: (ақ желке), прокурордың орынбасары, поштаның бастығы, бір сыпыра адамдар топқа келді. Бұлар сонда ат үстінде тұрып: ал Ұзақ, Жәмеңке батыр, бала беремісің, жоқ бермеймісің? Бір жауабыңды бер, - деді. Сонда бұларға көп ішінен шығып Ұзақ батыр, жауап береді.

Осы ел сендерге 1864 жылы қарады. Сонда патшаның уәдесі бар еді. Қазақтан солдат алмаймын және алымды аз аламын. Жылына 1 сом 20 тиын ғана рамат аламын- деді. Онан кейін жерді тартып алып, орысқа әпердіңдер деді Ұзақ.

Ұзақ, ол сөзіңді қой, қысқасы бала беремісің, жоқ па? – деді ұлық. Сонда Ұзақ батыр: «Әй, ұлық, осы алған балаларға не істетпексің», - деді. Ұлық: «балалар солдаттың окобын қазады. Басқа соғысқа кірмейді» - деді. Ұзақтың қаны қайнап кетсе керек, жұлып алғандай, орнынан ұшып тұрып: «Сен, оны айтып тұрған ұлық, былшылдапсың, хан әділетінен тайса, қара болады. Тым болмаса қолына жабдық бермей күрзінің аузына тығамын дегенің әділетіңнен тайғаның емес пе? Мұны айтқан ұлық, былшылдапсың», – деп дауысын қатты шығарып, үш рет, үдемеүдеме боқтап жібергені. Бұдан басқа жан адамнан сөз шықпады. Ұлықтар үндемеді.

Жүріп кетті. Сол жерде 2 стражник тұрып қалды. Ұлықтың үйіне баруы мұң екен 4 стражник топқа жетіп келді де: «Ұзақ, Жәмеңке екеуің жүресің» – деді. Сонда, Ұзақ орнынан тұрып: «Бізге не қыласың? Бармаймын, не қылмақсың?», – деді. Сонымен жақсылар енді жиналысымыз ертең

жәрмеңкенің аяқ жағында болсын десіп тарасып кетті. Сол күні қалай қолға түсірді екен, Ұзақ пен Жәмеңкені кешке жақын ұлық қамап қойыпты. Ертесі жұрт жәрмеңкенің аяғындағы сазға жиналды. Онда Әубәкір Тазабекұлы: «Ұзақ пен Жәмеңке қамалды деп өңкей жас баланы көгенге тізіп бере алмаймыз. Бұларды бергенше, біз құрбандық боламыз». Жұрт «дұрыс айтады, Әуекең» деп шу ете түсті. Осы сөзге мақұлдасты. Бала берілмес болды. Айналасы 3 күн ішінде Ұзақ, Жәмеңке ішінде Әубәкір бастаған 12 адамды ұстап қамап, Қарақолға айдап кетті. Қалған бірқатар адамды Жәрмеңкеге қамады.

Жұрт тарапты. Мен ауылға келдім. Екі арада 21 күн болды. Бір күні «Қарақолдағы 12 адамды атты» деген хабар келді. Сонан Нарынқолдың аяғында Ұзақ батырдың ауылы Ноғай Толағайда еді. Сол ауылда бір қатар Текес болысындағы Албандар жиналып бас қосады деп жұрт жиналып барды. Барғандармен Сұлтанәлі Саурық батырдың баласы сөйлесті. Сұлтанәлінің ауылында 4 түрік жатыр екен. Бұл түріктердің қайдан келгенін білмедік. Бұлар жабдықты адамдар. Сонда түріктер былай деді: «Сендер жұрттық қылып, жиналып әскер тізіңдер. Біз басқарайық. Казак-орыспен атысалық, осыған қалай дейсіңдер?» - деді. Жұрт мақұлдасып 1000 кісі жинап бермек болды. Барлық жабдықтың санын алғанда 500 шамасы болды. Мұнда жарамды мылтық пестон, бір қатарында бердеңке, қалған 500 адамда айбалта, ешкінің құйрығынан шашақтаған найза. Осы құралдармен қаруландырып, 1000 адамды әскер тізбек болып, сол күні уәделесті. Бірақ үш күнге дейін ешкім жиналмады. Біздің ауылдың адамы жиналып, 3 күннен кейін бардық. Сол күні болыстарға хабар келді. «Қырғыз сайдан ұлық Кравченко 2000 адаммен Саржазға келіпті. Ел қашпасын, бәрі бір Қытайға барғанымен алдырамыз деп келе жатыр» деген хабар елге жетті. Сонымен «келер жаудың алдынан барамыз, кім жүреді?», – деп түріктер айтып еді, ешкім ілеспеді. Бірақ мен ішіндемін, 25 адам, 2 түрік ішімізде, Қақпаққа қарай жүрдік. Қақпақ ауылына барсақ, Төтенің аузынан шаң бұрық ете түсті. Түріктер дүрбімен қарады да «бәрі де орыс екен, алдынан баралық» - деп, алдынан бардық. Барған жеріміз жайсыз болғандықтан қайта жүріп, Қақпақтың басындағы шатқа барып тұрғанда әскердің алды Қақпақ селосына келді. Енді оқ аталық деді түрік. Мақұл, - деп мылтық аттық. Екі түрік бізден бөлек отырып атты. Сонда 2 түрік атқанда 2 кісі, 2 ат өлді. Әскер шоғырланып, жиналып алып, бізге қарай күрзі (зеңбірек) атқанда қасымыздағы бір жолдасым – Жөндібай деген жігітке зеңбіректің оғынан шашыраған тас келіп тиіп, бір қабырғасын сындырған екен. Байқадық, әскер көп, әліміз келмес, енді қайталық деп айттық. Жазыққа түсу қайда, таумен жүріп отырып, бір жерге келсек, Көкбел деген жерге қалың қырғыздар келіп түнеген екен. Бұлардың үстіне жаңағы әскердің бір бөлігі келіп тұрып, несін айтасың, тарсылдақтың астына алып жатыр екен. Біздің шамамыз келмейтін болған соң, өз жайымызға бас қорғап жүріп кеттік. Қайтып, Нарынқолдағы ауылға қарай жүріп келе жатқанымызда түн болды. Бір кезде аяқ астынан мылтық тарс ете қалды. Быт-шыт болдық. Біз үш кісі бөлек кеттік. Қалғандарымыздың қайда екенін білмедік.

Жүріп отырып Нарынқолдың бас жағында Бозтөбе деген жерге келсек, ел бұзыла көшкен. Біздің ауыл бұл елден бөлініп, Сүмбе шекарасына кетіпті. Бұлар көшіп Нарынқол шекарасынан өтпек болып, алды Ақбұлақ, арты Сары Қапталда отыр екен. Біздің алдымыз шекараға таяп қалыпты. Енді «есің бар да, еліңді тап» - деп Бозтөбеден шығып Нарынқолдың тоғайын жабындап келе жатыр едік, тау ішінен мылтық тарс ете түсті. Біз байқамаппыз, Қызылұш деген шоқыда казак-орыстар күрзісін орнатып, Нарынқолдың бас жағындағы көшкен елге атып жатыр екен. Солардың жүрген адамы екен. Өлгі мылтық атылған жерде қасымдағы жолдасым Іңкәрбай Нұрабай дейтін жігіт аттан ұшып кетті. Сонымен екі жігіт тоғай арасымен қашып отырып, ауылға бардық. Ауыл Бурылдың жағасында екен. Ол жер осы күнгі Есекартқан ауылының жері болады. Біз де намаздыгер шамасында бардық. Сол күні жиналып отырған ел 7 мың түтін екен. Көшіп Қалмақ жеріне өттік. Сонда Текес суының бер жағы Алманың жары деген жерге 3 күн қамап, Қытай елден аласасын алып, Текес суынан 7 мың түтін 3 күн шұбырып өттік. Суға кеткен қатын-бала судың бетін сең қылды, мал онан көп. Қысқасы қырғынның әкесі осы жерде болды. Қытай жерінде Кілеңнің тоғайы деген тоғайдан орын берді. Бұл тоғайдың айналасы бас аяғы бір шақырым. Жеті мың түтін малымызбен осы тоғайда қамауда қалдық. Қар жауды. Мал да қырылды. Сол, сол екен, ел тозды, бытырап быт-шыт болды. Өзіміз бір қатар ел Үшмыс деген жерге бардық. Осы жыл көктемі болды. 1917 жылы Қытай елді жинап, қайта айдады. Барлығы 4 мың шамалы түтін болды. Ел аш, тамақ жоқ. Мал жоқ. Шекарадан өткенде, баяғы қырғын қырғын емес, қырғынның әкесі енді болды» - деп 1916 жылғы көтеріліс барысын және қазақтардың Қытайға босу себептерін баяндайды [ҚР ОМА. Қ. 427. Т. 1. І. 168. Б. 1-5].

Алынған нәтижелер. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен алынған материалдарын талдау негізінде 1916 жылғы Қарқара өңіріндегі көтеріліске қатысушыларды тергеу

мен қуғындаудың негізгі қырлары анықталды. Зерттеудің негізгі нәтижесі Ресей империясының отаршылдық билігіне қарсы көтерілістерді басу үшін қолданған процессуалдық механизмдерін егжей-тегжейлі қайта құру болды. Өңірдегі көтерілістің шығуына негіз болған ешқандайда шетелдік агентураның үгіт-насихат қызметі емес. Патшалық биліктің жергілікті халықтардың құқын аяқ асты еткен тойымсыз, ашқарақ саясаты болғандығы жан-жақты негізделеді. Көтерілістің ұлтаралық қақтығысқа ұласқандығы, оның мұндай мазмұн алуы патшалық биліктің қарапайым халықтарды өзара қарсы қою саясатының салдары екендігі құжаттар негізінде көрсетілді. Көтеріліске қатысушы куәгерлердің естеліктері негізінде Қытай аумағына босқан қазақтардың тағдыры да талданды.

Қорытынды. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің материалдарына сүйене отырып, Ресей патшасы Николай II-шінің 1916 жылғы 25 маусымдағы майдан тылындағы жұмыстарға орыс емес халықтарды реквизициялау туралы Жарлығы түрткі болған, бірақ оған дейін алғышарттары қалыптасқан көтерілісті тез және аяусыз басу үшін отаршыл жүйе чиновниктерінің қолданыстағы заңдарды қалай пайдаланғанын көреміз. Әуелде 1916 жылғы 25 маусымдағы патша Жарлығы қазақ ауылдарында үлкен дүрбелең туғызса, ал артынан ол ауқымды көтеріліске ұласып кетті. Майданның тыл жұмыстарына бала бермеуді көтерген Ж. Мәметов, Ұ. Саурықов, Ж. Бектенов және т.б. Пржевальскідегі түрмеге қамалды. Көтерілісші халық жазалаушы әскердің тегеуіріне шыдамай Қытай аумағына босып кеткен болатын. Жетісу облысының Жаркент уезінен майданның тыл жұмыстарына қазақтардан ешкім барған жоқ деуге болады. Уезге қарасты тараншы болыстықтарынан майданның қара жұмыстарына алынғандарға сотта тілмаштық қызмет атқарып жүрген Әубәкір Жүнісұлы басшы болып барып қайтқан. Патша өкімет орындары қудалаған 300 мыңнан аса қазақтар мен қырғыздар немесе Жетісудың байырғы тұрғындарының төрттен бірі Қытайға ауа көшіп кетуге мәжбүр болды. XX ғасыр басында отарлық езгіге қарсы бағытталған Жетісу облысындағы 1916 жылғы көтеріліс жеңіліспен аяқталды. Патшаның жазалаушы әскері көтерілісшілерді аяусыз басып-жаншыды, түрмеге жапты, дарға да асты, бірақ тәуелсіздікке ұмтылған ұлттық рухын жоя алмады.

Дереккөздер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві
ӨРҰА – Өзбекстан Республикасының Ұлттық архиві

Әдебиеттер

- Асфендияров, 1936 – *Асфендияров С.* Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане. Алма-Ата–Москва: Казахское Краевое Издательство, 1936. 264 с.
- Бройдо, 1925 – *Бройдо Г.И.* Восстание киргиз в 1916 г. [Мое показание прокурору Ташкентской судебной палаты, данное 3-го сент. 1916 г.]. Москва: Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР, 1925. 28 с.
- Галузо, 1926 – *Галузо П.Г.* Вооружение русских переселенцев в Средней Азии [Исторический очерк]. Ташкент: Издательство Средне-Азиатского Коммунистического Университета им. В.И. Ленина, 1926. 90 с.
- Галузо, 1932 – *Галузо П., Божко Ф.* Восстание 1916 года в Средней Азии. Сборник статей. Москва–Ташкент: СА ОГИЗ, 1932. 97 с.
- Галузо, 1965 – *Галузо П.Г.* Аграрные отношения на Юге Казахстана 1867–1914 гг. Алма-Ата: Наука, 1965. 347 с.
- Жансүгіров, 2001 – *Жансүгіров І.* Жетісу (1730–1916). Алматы: Ценные бумаги, 2001. 180 с.
- Ковалев, 1957 – *Ковалев П.А.* Тыловые рабочие Туркестана в годы Первой мировой войны. Ташкент: Госиздательство УзССР, 1957. 187 с.
- Красный архив..., 1926 – *Красный архив: Доклад Военного губернатора Семиреченской области генерала Фольбаума Туркестанскому генерал-губернатору А.Н. Куропаткину в конце 1916 года // Красный архив.* Москва–Ленинград: Государственное издательство РСФСР, 1926. Т. 3 (16). С. 68–75.
- Қазақстан тарихы, 2002 – *Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін.* Бес томдық. III т. Алматы: «Атамұра», 2002. 768 с.
- Қаһарлы 1916 жыл, 1998 – *Қаһарлы 1916 жыл.* Құжаттар мен материалдар жинағы – Грозный 1916 год. Сб. док. и матер. В 2 т. Редакторы: Асанова С.А., Ижанов З. и др. Алматы, 1998. 247 с.
- Қойгелдиев, 2008 – *Қойгелдиев М.* Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп, 2008. 480 с.
- Материалы..., 1955 – *Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период.* Ташкент: АН УзССР, 1955. 560 с.
- Махаева, 2007 – *Махаева А.Ш.* Қазақ-қырғыз саяси байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). Алматы: Ценные бумаги, 2007. 357 с.

Рыскулов, 1927 – *Рыскулов Т.* Восстание туземцев в Средней Азии в 1916 году. Кзыл-Орда: Гос. изд-во КССР, 1927. 128 с.

Сапаргалиев, 1966 – *Сапаргалиев Г.* Карательная политика царизма в Казахстане. 1905–1917 гг. Алма-Ата: «Наука», 1966. 374 с.

Сулейменов, 1948 – *Сулейменов Б.* Основные вопросы истории восстания 1916 года в Казахстане // Известия АН КазССР. Серия историческая. 1948. № 49. С. 6–10.

Турсунбаев, 1967 – *Турсунбаев А.Б.* Казахский аул в трех революциях. Алма-Ата: Казахстан, 1967. 481 с.

Турсунов, 1962 – *Турсунов Х.* Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1962. 428 с.

Якунин, 1953 – *Якунин А.Ф., Кулиев О.К.* Восстание 1916 года в Средней Азии // Вопросы истории. 1953. № 3. С. 33–49.

Sources

QR OMA – Qazaqstan Respublikasynyng Ortalyq Memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]

ORUA – Ozbekstan Respublikasynyn Ulttyk arkhivi [National Archive of the Republic of Uzbekistan]

References

Asfendijarov, 1936 – *Asfendijarov S.* Nacional'no-osvoboditel'noe vosstanie 1916 goda v Kazahstane [National liberation uprising of 1916 in Kazakhstan]. Alma-Ata–Moskva: Kazahstanskoe Kraevoe Izdatel'stvo, 1936. 264 p. [in Russian].

Brojdo, 1925 – *Brojdo G.I.* Vosstanie kirgiz v 1916 g. (Moe pokazanie prokuroru Tashkentskoj sudebnoj palaty, dannoe 3-go sent. 1916 g.) [The uprising of the Kirghiz in 1916 (My testimony to the prosecutor of the Tashkent Court of Justice, given on September 3, 1916)]. Moskva.: Nauchnaja asociacija vostokovedenija pri CIK SSSR., 1925. 28 p. [in Russian].

Galuzo, 1926 – *Galuzo P.G.* Vooruzhenie russkikh pereselencev v Srednej Azii (Istoricheskij ocherk). [Arming of Russian settlers in Central Asia (Historical essay)]. Tashkent: Izdatel'stvo Sr.-Az. Kom. Un-ta im V.I. Lenina, 1926. 90 p. [in Russian].

Galuzo, 1932 – *Galuzo P., Bozhko F.* Vosstanie 1916 goda v Srednej Azii. Sbornik statej [The uprising of 1916 in Central Asia. Collection of articles]. Moskva–Tashkent: SAOGIZ, 1932. 97 p. [in Russian].

Galuzo, 1965 – *Galuzo P.G.* Agrarnye otnoshenija na Juge Kazahstana 1867-1914 gg. [Agrarian relations on the judge of Kazakhstan 1867-1914]. Alma-Ata: Nauka, 1965. 347 p. [In Russ].

Koigeldiev, 2008 – *Koigeldiev M.* Alash kozgalysy. [Alash Movement] Almaty: Mektep, 2008. 480 p. [In Kazakh].

Kovalev, 1957 – *Kovalev P.A.* Tylovyje rabochie Turkestana v gody pervoj mirovoj vojny. [Rear workers of Turkestan during the First World War]. Tashkent: Gosizdatel'stvo Uz SSR, 1957. 187 p. [in Russian].

Krasnyj arhiv..., 1926 – *Krasnyj arhiv: Donesenie Voennogo gubernatora Semirechenskoj oblasti generala Fol'bauma Turkestanskomu general-gubernatoru A.N. Kuropatkinu v konce 1916 goda* // Krasnyj arhiv. [Report of the Military Governor of the Semirechye region, General Folbaum, to the Turkestan Governor-General A.N. Kuropatkin at the end of 1916. In Red Archive]. Moscow – Leningrad: state publishing house of the RSFSR, 1926. Vol. 3 [16]. Pp. 68-75. [in Russian].

Mahaeva, 2007 – *Mahaeva A.Sh.* Kazak-kyrgyz sayasi bajlanystarynyn tarikhy (XVIII gasyrdyn ekinshi zhartyysy – XX gasyrdyn bas kezi) [History of Kazakh – Kyrgyz political relations (second half of the XVIII-early XX centuries)]. Almaty: Tsennye bumagi, 2007. 357 p. [In Kazakh].

Materialy..., 1955 – *Materialy nauchnoj sessii, posvjashhennoj istorii Srednej Azii i Kazahstana v dooktjabr'skij period* [Materials of the scientific session dedicated to the history of Central Asia and Kazakhstan in the pre-October period]. Tashkent: AN UzSSR, 1955. 560 p. [in Russian].

Qaharly, 1916 – *Qaharly 1916 yl.* Qyjattar men materialdar jinagy – Groznyj 1916 god. Sb.dok. i mater. [The terrible year of 1916. Collection of documents and materials]. 2 v. Editors: Asanova S.A., Izhanov Z. & el. Almaty, 1998. 247 p. [in Russian, in Kazakh].

Qazaqstan tarihy, 2002 – *Qazaqstan tarihy.* Kone zamannan buginge deiingi. Bes tomdyq. III t. [The history of Kazakhstan from ancient times to the present day]. Almaty: «Atamura», 2002. 768 p. [in Kazakh].

Ryskulov, 1927 – *Ryskulov T.* Vosstanie tuzemcev v Srednej Azii v 1916 godu [Native uprising in Central Asia in 1916]. Kzyl-Orda: Gos. izd-vo KSSR, 1927. 128 p. [in Russian].

Sapargaliev, 1966 – *Sapargaliev G.* Karatel'naya politika carizma v Kazahstane. 1905-1917 gg. [Repressive Policy of Tsarism in Kazakhstan 1905-1917] Alma-Ata: «Наука», 1966. 374 p. [in Russian].

Suleimenov, 1948 – *Suleimenov B.* Osnovnye voprosy istorii vosstaniya 1916 goda v Kazahstane [Main Issues of the History of the 1916 Uprising in Kazakhstan] // Izvestiya AN KazSSR. Seriya istoricheskaya. 1948. №. 49. Pp. 6–10. [in Russian].

Tursynbaev, 1967 – *Tursynbaev A.B.* Kazahskij aul v treh revoljucijah. [Kazakh village in three revolutions]. Alma-Ata: Kazakhstan, 1967. 481 p. [in Russian].

Tursynov, 1962 – *Tursynov Kh.* Vosstanie 1916 goda v Sredney Azii i Kazakhstane [The 1916 Uprising in Central Asia and Kazakhstan]. Tashkent, 1962. 428 p. [in Russian].

Yakunin, 1953 – *Yakunin A.F., Kuliev O.K.* Vosstanie 1916 goda v Srednej Azii [Uprising of 1916 in Central Asia] // *Voprosy istorii.* 1953. № 3. Pp. 33–49. [in Russian].

Zhansugirov, 2001 – *Zhansugirov I.* Zhetisu (1730-1916) [Zhetysu (1730-1916)]. Almaty: Tsennye bumagi, 2001. 180 p. [In Kazakh].

СОДЕРЖАНИЕ / МАЗМУНЫ ОТАН ТАРИХЫ № 29(3). 2026

<i>Dinasheva L.G., Alimbekuly A.A., Saparbekova B.</i> HISTORIOGRAPHY OF WRITTEN SOURCES ON THE HISTORY OF KAZAKHSTAN FROM THE 6th TO THE EARLY 13th CENTURIES: EVOLUTION OF TRANSLATIONS, TEXTUAL CRITICISM, AND HISTORICAL-GEOGRAPHICAL INTERPRETATION.....	964
<i>Suleimenova D.K., Agatay O.M.</i> ULUS OF JOCHI AND THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA, 1380–1395 FROM VASSALAGE TO ALLIANCE.....	973
<i>Порсин А.А.</i> ВЛИЯНИЕ КЛИМАТА И ЭПИДЕМИЙ НА ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В ЗОЛОТОЙ ОРДЕ В КОНЦЕ XIII – НАЧАЛЕ XIV ВВ.....	985
<i>Джумагалиев Д.А., Сабитов Ж.М.</i> «КРИЗИС XIV ВЕКА» И ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ МЕХАНИЗМОВ ЛЕГИТИМАЦИИ ВЛАСТИ (ПО МАТЕРИАЛАМ «МАДЖМУ АТ-ТАВАРИХ»).....	997
<i>Амирбекова С.К., Саркыткан К., Дюсенов Б.Д.</i> ХОРЕЗМ, МАВЕРАННАХР И ДЕШТ-И КИПЧАК В АРАБСКИХ РУКОПИСЯХ ВАТИКАНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ БИБЛИОТЕКИ.....	1011
<i>Koshymova A.O., Nogaibaeva M.S.</i> TOPONYMS IN KAZAKH EPICS: HISTORICAL, TOPONYMIC AND ETHNOCULTURAL ANALYSIS (BASED ON THE POEM “KOBYLANDY BATYR”).....	1032
<i>Kambarbekova G.A.</i> CENTRAL ASIA THROUGH THE LENS OF AN INDIAN TRAVELER: PEOPLE, CUSTOMS, AND TOPONYMY.....	1044
<i>Тылахметова А.С., Черниенко И.Б.</i> ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАНА АБИЛМАМБЕТА В ОЦЕНКАХ ИСТОРИОГРАФИИ.....	1063
<i>Abenova G.A., Tokishkadirov B.B., Mamyrbekov A.M.</i> KAZAKH–DZUNGAR RELATIONS IN MODERN HISTORIOGRAPHY	1079
<i>Beisembayeva A.R.</i> KAZAKH–DZUNGAR RELATIONS FROM THE SECOND HALF OF THE XVII CENTURY TO THE 1750S: THE SOURCE BASE OF THE RESEARCH.....	1092
<i>Galimov Ye.A., Kabuldinov Z.Ye.</i> UPRISINGS OF THE KAZAKHS OF THE JUNIOR ZHUZ AGAINST THE ABOLITION OF THE AUTHORITY OF SULTAN-RULERS.....	1104
<i>Toraigyrov Ye.M.</i> THE KAZAKH POPULATION AND THE MILITARY- ADMINISTRATIVE POLICY OF THE RUSSIAN EMPIRE ON THE RIGHT BANK OF THE IRTYSH RIVER (SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY TO THE EARLY XIX CENTURY).....	1117

Төлебаева Ж.М., Хайрулдаева А.М.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚТАР МЕН ОРТА АЗИЯ
ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ.....1131

Құрманбек Қ., Қайполла Қ., Нұржанбек Н.

ҚАЗАҚ АҒАРТУШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ШАҒАТАЙ ТІЛІНДЕГІ ДІНИ ТЕРМИНДЕР
(Зәкірия бин Ибраһимнің «Мұхтасар ‘илм-И Ғал» еңбегі негізінде).....1143

Ахметова Г.М.

ТОРГОВОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В ПРОЦЕССАХ
ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ СЕВЕРО-ВОСТОЧНОГО
КАЗАХСТАНА (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА).....1156

Черниенко Д.А., Тойбаев А.Ж.

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ЖЕТЫСУСКОЙ ОБЛАСТИ
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XXI В. (ПО ДАННЫМ ПЕРЕПИСЕЙ НАСЕЛЕНИЯ).....1173

Оразов Р.Е., Тілеубаев Ш.Б., Қоңқабаева А.Н.

ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ 1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ.....1195

Abdrakhmanova G.S., Kalenova T.S., Tuleubayev Zh.Z.

THE IDEA OF NATIONAL REVIVAL IN THE WORKS
OF THE ALASH FIGURES: A HISTORICAL ANALYSIS.....1213

Жүсіп С.А., Маслов Х.Б.

ЧЕХИЯ МЕН СЛОВАКИЯ ДЕРЕККӨЗДЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ
БЕЙНЕСІ: МӘДЕНИЕТ, ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ ЖӘНЕ АЛАШ ОРДА.....1228

Сулейменова Г.Ж., Оразаева Ж.Ж., Аликулова Н.С.

XX ҒАСЫР БАСЫНДА ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІНДЕГІ
БІЛІМ БЕРУДІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ, ЖАҢАША
ТЕНДЕНЦИЯ, ОҚЫТУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР.....1241

Байсалдина Г.Ж., Козыбаева М.М.

1918–1936 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САЙЛАУ
ҚҰҚЫҒЫНАН АЙЫРУ САЯСАТЫ: ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕР,
ӨҢІРЛІК ПРАКТИКА ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК САЛДАРЛАР.....1254

Shakenov A.

HISTORICAL FIGURES IN RURAL STREET NAMES
OF NORTHERN KAZAKHSTAN: FROM SOVIET TO NATIONAL PANTHEON.....1268

Сулейменова А.

1925–1933-ЖЫЛДАРДАҒЫ «КІШІ ҚАЗАН» НАУҚАНДАРЫНЫҢ
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЫҒЫС ӨҢІРЛЕРІНДЕ ЖҮРГІЗІЛУ ТАРИХЫ:
АРХИВТІК ДЕРЕККӨЗДЕРГЕ ШОЛУ.....1281

Омарова Г.А., Төленова З.М., Қожаханова Қ.К.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1931–1933 ЖЫЛДАРДАҒЫ
АШАРШЫЛЫҚТЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЗАРДАПТАРЫ:
АЛМАТЫ ОБЛЫСЫ МЕН ҚАЛАСЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ.....1301

Әлібек С.Н., Косанбаев С.К., Пазиров Е.Д.

1930-ШЫ ЖЫЛДАРЫ ОҢТҮСТІК ӨҢІРДЕ САЯСИ

ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ОҚУ-АҒАРТУ

САЛАСЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАСІРЕТТІ ТАҒДЫРЫ.....1316

Issabek M.K., Gündoğdu A.

WOMEN OF SOUTH KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT

OF STALINIST REPRESSIONS: THE FATE OF MOTHERS

AND THE FORMATION OF HISTORICAL MEMORY.....1331

Kassymova D.B., Abdrakhmanov B.N., Kenzhegalin A.K.

MIGRATIONS IN THE SYSTEM OF THE SOVIET-CHINESE

BORDER IN THE 1940S: SOCIETAL SECURITY IN THE KAZAKH SSR.....1347

Turgunbayev I.E., Makhayeva A.Sh., Zhanatayeva K.B.

MODERNIZATION IN THE EARLY REPUBLIC OF TÜRKİYE:

INTELLECTUAL EMIGRATION AND THE IDEOLOGICAL TRANSFER.....1360

Сауыркан Е., Каипбаева А.Т.

ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ КӨШІ-ҚОН: XX ҒАСЫРДЫҢ

БАСЫНДА ҚЫТАЙ МЕН МОҢҒОЛИЯҒА ӨТКЕН

ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ ЖӘНЕ БАЛАЛАР ТАҒДЫРЫ.....1371

Базарбаев К., Батырбекқызы Г., Эрен Акдениз

ТҮРКІЯ–ҚАЗАҚСТАН ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ

ЖҰМСАҚ КҮШ ПЕН ЭТНИКАЛЫҚ СӘЙКЕСТІК ЫҚПАЛЫ.....1388

Zharylgassynova B., Duisenbay D.

AGRICULTURAL CULTURE OF THE KARAKUYS

SETTLEMENT: BASED ON ARCHAEOBOTANICAL

MATERIALS OF THE EARLY IRON AGE.....1405

Турганбаева Л.Р., Азитаев С.С.

АРХИТЕКТУРНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО МАВЗОЛЕЯ

НА ГОРОДИЩЕ КЫШКАЛА (КЫЗЫЛОРДИНСКАЯ ОБЛАСТЬ).....1418

Ергали Г., Қалыш А.Б., Исаева А.И.

ЭТНОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ БРАЧНОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

СРЕДИ КАЗАХОВ КАРАГАНДИНСКОЙ И УЛЫТАУСКОЙ ОБЛАСТЕЙ.....1432

Ахантаева Ә.Ж.

ЖЕТІСУ ӨҢІРІНДЕГІ ЕГІНШІЛІК ӨНІМДЕРІ

ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРМЫСТА ҚОЛДАНЫЛУЫ.....1445

Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты
Алматы қ., Шевченко көш., 28
Тел/факс: +7 727 261 67 19
e-mail: kazhistory@bk.ru